

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

גיליון מס' 61

אתרים

לגעת בעבר ולשמרו למחר

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל | ניסן תשפ"א | מרץ 2021 | www.shimur.org.il

26 מעמדה של מורשת
תרבות בעידן של משבר
| פרופ' עירית עמית-כהן

21 לזכרו של יוסי פלדמן
| עמרי שלמון | חומי נובנשטרן
| פרופ' יוסי לשם

16 מאה שנות מושבי עובדים
| ד"ר רינה רייניץ-אידן
| אורי בן ציוני

4 פגישה אישית
| דניאלה שמיר

שלמה הלל (1923-2021)

ביום שני, כ"ו בשבט תשפ"א, 8 בפברואר 2021, הלך לעולמו שלמה הלל, נשיא המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

בתמונה (צילום: חן לאופולד) נראה שלמה הלל בחברת עמרי שלמון, מנכ"ל המועצה, על רקע מטוס התובלה מדגם קרטיס C-46 קומנדו (Curtiss C-46 Commando) שבמחנה המעפילים עתלית. מטוס מדגם זה הביא ארצה עולים מעיראק באוגוסט 1947, תחת אפם של הבריטים. בראש המבצע הנועז, מבצע מייקלברג, עמד שלמה הלל, אז פעיל במוסד לעלייה ב'. שלמה היה גם מי שיזם את הבאתו של מטוס מסוג זה ארצה, להנצחת המבצע. לצד המטוס, שהתצוגה בו נמצאת בשלבים אחרונים, בצרף המטבח ההיסטורי המזרחי מוקמת תצוגת קבע לתולדות ההעפלה מארצות האסלאם. שלמה ליווה את הפרויקט מראשיתו, וזכה לראותו בשלבים האחרונים. הפרויקט עתיד להיחנך בשבועות הקרובים. מפעל זה הוא רק אחד הפרויקטים ששלמה היה מעורב בהם במסגרת פעילותו רבת השנים במועצה לשימור אתרים. דמותו ופועלו ימשיכו להקרין על מעשינו גם בעתיד.

יהי זכרו ברוך.

הוועד המנהל

אלוף (במיל') אורי אור - יו"ר הוועד המנהל
ישראל ארקין, שמואל בן טובים, משה גור, עודד גטרוייר, יוסי ורדי, מיכאל (מיקי) כהן, עו"ד אורית נוקד, פרופ' עירית עמית-כהן, השופט (בדימוס) שמואל צור, יצחק רוגוב, פזית שביד, עו"ד אילן שלגי

מערכת

- חברי המערכת: עמרי שלמון, שלמה קופל, חומי נובנשטרן
- עורכת: עידית מיֵדן
- עורך משנה: רוני חיימוב
- עריכת לשון: נירית איטינגון
- עיצוב גרפי: Ladymac Creative
- הגהות: יובל הלפרין
- דפוס: סדר צלם בע"מ

בשער: החצר ההיסטורית בכפר הנוער בן שמן (ראו עמ' 28). צילום: טל בן נון גלז

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ממורשת החברה להגנת הטבע, מקוה ישראל 5891000
טלפון: 03-5059197, פקס: 03-5034828, דוא"ל: shimur@shimur.org.il
www.shimur.org.il

שמה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל עבר כמה גלגולים. בצד השם הנוכחי, יופיע בגיליון זה גם הקיצור "המועצה לשימור אתרים".

דבר יו"ר הוועד המנהל

אלוף (במיל') אורי אור, יו"ר הוועד המנהל, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

שלמה הלל ז"ל

שלמה הלל, נשיא המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, הלך לעולמו בכ"ו בשבט תשפ"א, 8 בפברואר 2021. לשלמה עבר עתיר מעשים ותרומה למדינה, ובשל קוצר היריעה אמנה רק אחדים מהם: הוא היה ממקימי מכון איילון, ואף שימש כמזכיר קבוצת צופים א'; בד בבד עסק בהעלאת יהודי עיראק, לפני קום המדינה ולאחריה; הוא שירת כדיפלומט במדינות אפריקה וקידם את הקשרים עימן; כיהן כיו"ר הכנסת, חבר כנסת

ושר בממשלת ישראל, וכיו"ר קרן היסוד. בשנת 1989 הוא נבחר לנשיא המועצה, ומאז ועד יומו האחרון פעל ללא לאות לקידום תחומי השימור והמורשת ולהעלאתם לסדר היום הציבורי. הוא הצליח לחזק את מעמד של המועצה ופועלה באמצעות מגעיו עם הרשויות ובאמצעות התרומות שהצליח לגייס. השפעתו הייתה רבה גם במערך הפנימי של המועצה, בעיקר בכל הקשור לוועד המנהל, לחבר הנאמנים ולחברי העמותה. הוא פעל לקידום אתרי המורשת ולהפיכתם למרכזי מבקרים ותיירות, ודי אם נציין את מחנה המעפילים עתלית ואת מכון איילון, שבהם יש לו זכויות רבות. כיו"ר הוועד המנהל היה לי הכבוד לעבוד עימו כחמש שנים, והייתה זו חוויה משמעותית ביותר. במנהיגותו השקטה סייע להציע את המועצה קדימה ובבטחה. יהי זכרו ברוך.

הבחירות למוסדות העמותה

ב-4 בספטמבר 2020 התקיימו הבחירות למוסדות העמותה. למרות משבר הקורונה הן התנהלו בארגון מופתי וללא כל תקלות. עם זאת, מטריד אותי מאוד שעד היום לא הצלחנו להגיע להשתתפות מלאה של כל חברי העמותה בבחירות. כמו כן, לצערי רוב הנבחרים הם מאזור המרכז, ומיעוטם מירושלים. אין אפוא במוסדות המועצה ייצוג כלל-ארצי, ועלינו לבחון זאת באופן יסודי. ייתכן שאחת הסיבות לכך היא שהבחירות מתקיימות במקוה ישראל, וייתכן שעלינו לקיים בחירות בכמה אתרים בארץ או באמצעות הצבעה באינטרנט.

עתיד המועצה

בשנים האחרונות אנו דנים בשאלת עתידה של המועצה, מתוך מחשבה להעניק לה מעמד ממלכתי יותר שימצב אותה מבחינה משפטית ותקציבית. הקמנו ועדה בראשותי, וזו המליצה על ועדה בראשות השופט לשעבר שמואל צור. הכנו הצעות ותוכניות, אך הרשויות לא יכלו להתעמק בסוגיה בשל היעדר היציבות הפוליטית. כולי תקווה שאחרי הבחירות הקרובות ניתן יהיה לקדם את הנושא. אחד הרכיבים החשובים מבחינתנו הוא שמירה על העובדים. הם בעלי הידע והניסיון, והם שצריכים להקים את הגוף החדש ולסייע לשימור על רוח העמותה כפי שהיא מתנהלת כיום. לאחר שיתקיימו הדיונים ימליץ הוועד המנהל לחברי העמותה על הפורמט שייראה לו מתאים, ואלה יצטרכו להחליט אם לשנות את אופיו המשפטי של הארגון או להישאר במתכונת הנוכחית.

"חוליות" השימור

בגיליון זה יש ביטוי למאמצים העליונים שעשינו כדי להמשיך: ביצוע שימור פיזי מלא – גם בסגרים, ובהתאם להנחיות משרד הבריאות; עבודת מנהלי המחוזות, שעמדו על המשמר מפני הסכנה שהמצב ינוצל לקידום "מתחת לרדאר" של מהלכים שהם אנטי-שימור; תחזוקת האתרים שנסגרו; הוצאת עובדים לחל"ת ולניצול ימי חופש; ומערך רחב ועשיר של פעילויות לכל המשפחה ברשתות ובזום: משחקי "חפשו את המטמון", חידונים, הרצאות, סיורים וירטואליים באתרי מורשת ומופעי אומנים באתרים – אף אלה ברשתות החברתיות.

לאפשרות שהייתה לנו לעשות את כל אלה תרמו תרומה עצומה משרד התרבות והספורט, ציוני דרך – אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, האפוטרופוס הכללי ורבים אחרים. תודתנו והערכתנו הרבה נתונות להם.

די בכל אלה כדי להוכיח ש"חוליות" השימור ממשיכות להיווצר ולהתחבר לשלשלת ארוכה. שלשלת שעתידיה לפנינו, ושמבטה כלפי מוביליה ומייסדיה, שהלכו לעולמם, מחויב תמיד.

שלכם,

עמרי שלמון

מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

בפרק הזמן שבגולותיו סוף שנה ותחילת שנה חדשה הלכו מאיתנו לעולמם שניים ממובילי דרכה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. **יוסי פלדמן ז"ל**, מייסד המועצה לשימור אתרים והמנכ"ל שלה זה 26 שנה, נפטר ב"ז בחשוון תשפ"א, 4 בנובמבר 2020.

שלמה הלל ז"ל, נשיא המועצה לשימור אתרים קרוב לשלושים שנה, נפטר בכ"ו בשבט תשפ"א, 8 בפברואר 2021.

לכל אחד מהם בנפרד, ולשניהם בדרך משותפת, הייתה תרומה שקשה מאוד לכמתה במכלול העשייה של המועצה לשימור אתרים.

ואנו כאן – מאות חברי העמותה, חברי מוסדותיה, חבר הנאמנים, הוועד המנהל, חברי הוועדות המקצועיות וכל עובדי המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל – אבלים, אך מחויבים להמשיך בתנועה הגדולה של השימור והמורשת שלנו כאן בישראל. זוהי תנועה שאינה נעשית מתוך אינרציה ואין בה עול. יש בה רק משום המשכיות של היצירה הנפלאה הזאת, הסקרנית, החוקרת, המלאה שמחת עשייה יום-יומית ומתבוננת מתוך מחויבות ואהבה בדבר שאנו עושים במחוזותינו, באתרינו, בנופיו ובסביבה המתפתחת והולכת.

השנה המורכבת שעברה על המועצה חייבה אותנו להתמודדות שטרם ידענו כמותה. רק חתירה למציאות והבנה מלאה של האופן שבו עלינו להתמודד עם האתגר שהציב לנו משבר הקורונה, סייעו לנו להמשיך ולקיים אורח חיים שגרתי ככל האפשר.

בחודש פברואר 2021 נפגשנו עם דניאלה שמיר (לבית לוין) בביתה שבהרצליה. למורשת המשפחתית המפוארת שלה הוסיפה דניאלה נדבכים משלה. דניאלה כיהנה עד לאחרונה כחברה בוועד המנהל ובוועדה ליחסים בין-לאומיים של המועצה לשימור אתרים. את פועלה בתחום השימור החלה שנים רבות לפני שהוקמה המועצה, ונמנתה עם ראשוני העוסקים בתחום. בפגישה נכח גם בעלה שמעון שמיר, פרופסור אמריטוס, חוקר ומרצה בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב. הוא כיהן כשגריר ישראל במצרים ובירדן, ותרם רבות לחיזוק הקשרים עם מדינות אלה. בפגישה השתתף גם מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל עמרי שלמון. הוא תרם את חלקו בדיון על אודות השימור, והדגיש את תרומתה של דניאלה לפעילות המועצה ולשימור בכלל.

מורשת משפחתית

בין-לאומיים וכלכלה. באוניברסיטה פגשתי את שמעון, פגישה שהייתה לה כמובן השפעה על מהלך חיי האישיים והציבוריים. בשנת 1957 התחתנו והבאנו לעולם שלושה ילדים: שרון, קולנוענית שעבודותיה זכו בפרסים רבים; מלאך, פרופסור לספרות אנגלית וכיום סגנית הנשיא באוניברסיטת תל-אביב; ורועי, מומחה היי-טק שפעל ופועל במיזמים חדשניים.

לאחר שנישאנו נסענו לפרינסטון לצורך הדוקטורט של שמעון. כשחזרנו ארצה עסקתי בעבודות תרגום ועריכה, וכשבננו הצעיר גדל החלטתי לחזור לפעילות ציבורית ויצאתי לעבודה במועצת ארגוני הנשים. ניהלתי את ארגון הגג של ארגוני הנשים, ובמסגרת זאת ניהלנו מאבקים לא פשוטים למען זכויות הנשים. סייענו להן בדרכים שונות, והבאנו לשינוי מהותי בתפיסת השוויון בין נשים לגברים.

מעשה השימור

את עבודתי בארגון הגג של ארגוני הנשים סיימתי כשיצאנו שוב לחו"ל. כשחזרנו בסוף שנות השבעים הצטרפתי למועצה לארץ ישראל יפה, וניהלתי את הסניף בירושלים. זה היה הרגע שבו נכנסתי בשעריו של עולם השימור. אני חובבת היסטוריה וארכיטקטורה, ומאוד מתעניינת במזרח התיכון, וחשבתי תמיד שיש לקדם פעילות שתתמוך בשימור של המורשת ההיסטורית והאדריכלית ושל אורחות החיים. השהות בירושלים, על כל משמעויותיה ההיסטוריות, האדריכליות והתרבותיות, דחפה אותי להביא את הדברים לכדי מעשה ולפעול לשימור של אוצרות העבר. היינו קבוצה של אנשים שהבינה שיש לפעול, ובמהירות, כדי להציל אותם מתחמים ואתרים היסטוריים שלא היו מוגנים בחוק העתיקות (אתרים שהוקמו משנת 1700 ואילך). הקמנו ועדת שימור והתחלנו לפעול. עם הפעילים היו הארכיאולוג וההיסטוריון דן בהט, הגיאוגרף יצחק קמחי (לוליק), העיתונאי יצחק טישלר, אדריכל הנוף שלמה אהרנסון, עו"ד עוזי עצמון, האדריכל גיורא סולר ועוד רבים טובים. באותה עת הוקמה ועדת שימור גם בחברה להגנת הטבע, ואותה ריכזה ציפי רון. עבדנו עם אנשיה בשיתוף פעולה ויצאנו למאבק על פניה של העיר.

באותם ימים התמקדנו בכמה אתרים ומתחמים מרכזיים שעמדו בפני סכנת הרס. המאבק הראשון והגדול שלנו היה על שכונת ממילא, שהעירייה בראשות טדי קולק החליטה להרוס. כצעד ראשון הגשתי לארכיטקטים שקולק זימן נייר עמדה לצורך דיון בעתידה של ממילא. כתבנו לכל גורם אפשרי, וכל החברים הפעילים תרמו את חלקם. גייסנו את נאמני החברה להגנת הטבע, ואנשים רבים שנחשפו לסיפור הצטרפו. דרכי הפעולה שלנו כללו פרסומים בתקשורת, הפגנות ופעילות משפטית. כולם פעלו בהתנדבות ומתוך תחושה שהזמן דוחק. המאבק היה מר, ולצערונו נוצחנו בו. מאבק נוסף התנהל על מתחם שנלר, שכבר אז היה נתון בסכנת הריסה. הפעילות למען שנלר נמשכה עוד שנים רבות אחרי שהתחלנו, ולצערי, אך שלמועצה לשימור אתרים היו הישגים רבים במקום, התוצר הסופי אינו מניח את הדעת, והמקום מוקף בנייה רוויה. באותה עת פעלנו גם לשמירה על דמותה של שכונת עין כרם. שכונה זו הצליחה לשמור על צביונה עד היום, במידה רבה בזכות הפעילות המתמשכת של המועצה לשימור אתרים אל מול הרשויות.

סיימתי את תפקידי משיצאנו שוב לאוניברסיטה בחו"ל. גם שם עמדתי בקשר עם האנשים בארץ והפעילות נמשכה, אך הייתה שחיקה מסוימת וקצב הפעילות דעך – עד שהמועצה לשימור אתרים נכנסה לתמונה.

נולדתי בחיפה למשפחה עתירת עשייה ציבורית. מצד אבי אני נינתו של יואל משה סלומון (1838–1912), פעיל ציבור שהטביע את חותמו על ההתיישבות בארץ. יואל משה היה בנו של מרדכי סלומון, מראשי היישוב האשכנזי בירושלים ונכדו של רבי אברהם שלמה זלמן צורף (הראש"ז), מייסדי היישוב הישן האשכנזי. יואל משה סלומון היה שותף להקמת בית דפוס עברי בירושלים (1863), שבו הודפס כתב העת הלבנון שהוא נמנה עם עורכיו, והיה מ"פורצי החומות" ומייסדי השכונת נחלת שבעה (1869) ומאה שערים (1874). סלומון סבר שעל היהודים לחזור להתיישבות חקלאית, והוא עצמו נמנה עם מקימי המושבות פתח תקוה (1878) ויהוד (1883). בתו של יואל משה, סבתי ציפורה, נישאה למשה גוטל לוין (1879–1976), מראשי הקהילה היהודית בחיפה, פעיל ציבור ותעשיין. בין היתר הקים גוטל לוין עם שותפים את מפעל התרופות "אסיא", שלימים היה לחברת "טבע". אחת החוויות המרגשות שלי בהקשר זה הייתה שב-1974 נבחרתי להדליק משואה בשם משפחות היישוב הישן. סבי מצד אימי, ישראל קסל (1870–1936), היה פעיל ציוני ועסק ברוסיה בענייני הגנה. הוא היה מהנדס, וקיבל את הכשרתו בגרמניה. ב-1920 עלה ארצה והתיישב בשכונת הדר הכרמל שבחיפה. מייד עם הגיעו נעשה מעורב בענייני ציבור, ובין היתר היה חבר בוועד השכונה. בארץ הוא חָבַר לפנחס רוטנברג, וסייע לו לפתח את חברת החשמל. קסל היה המהנדס הראשון של החברה, ותכנן, בין היתר, את תחנת הכוח בתל-אביב. רוטנברג וקסל היו קרובים ביותר, ורוטנברג אף התגורר זמן מה בביתו של קסל. נוסף על כך לימד קסל בטכניון, היה המהנדס של מינהל הרכבת ויעץ לחברות ולגופים שונים ובהם "נשר". בשנת 1922 הקים בעתלית את "חברת המלח בארץ ישראל", בתחילה בשם יק"א, ובהמשך רכש את המפעל. הוא ניהל אותו עד פטירתו, ואף נטמן בעתלית.

אימי, לאה לוין, הייתה פסנתרנית, ולימדה פסנתר שמונים שנה בקונסרבטוריון דוניה-ויצמן. היא עסקה כל חייה בפעילות ציבורית ובתרומה לחברה. היא הייתה מפקדת בשירות ה"הגנה", עמדה בראש מגן דוד אדום בחיפה וסייעה בקליטת העלייה. בשנות החמישים, בתקופת העלייה ההמונית, היא לקחה לביתה ילד ממעברת שער העלייה. הוא נשאר קשור למשפחתנו עד היום. בשנות השבעים, כשהגיע גל העלייה מרוסיה, היא עסקה בקליטת עלייה באופן פרטי, שלא במסגרת כלשהיא. היא התגייסה לסייע לעולים להתמודד עם הקשיים שנתקלו בהם, והעובדה שהיא עצמה הייתה ילידת רוסיה ודיברה את השפה סייעה לה מאוד בכך.

המורשת הזאת היא רכיב חשוב בחיי, והשפיעה על ההתנהלות שלי לאורך כל הדרך. היא נטעה בי תחושת אחריות וחובה, ומשחר ילדותי היה ברור לי כי התרומה לחברה ולמדינה יהיו נר לרגליי, כשם שהיו עבור אבותיי.

ראשית הדרך

למדתי בבית הספר הריאלי בחיפה, מוסד חינוכי ערכי שהמוטו שלו הוא "הוצנע לכת". אין ספק שהלימודים שם היו נדבך נוסף בתחושת השליחות שקיננה בי מאז ומתמיד. באותה תקופה הייתי חניכה בצופים, ולאחר הלימודים יצאתי לשירות צבאי. הייתי לוחמת בנח"ל וממקימי קיבוץ מגל. בהמשך יצאתי ללימודים באוניברסיטה העברית בירושלים, ולמדתי יחסים

טקס הוקרה למתנדבים, תשע"ב. מימין לשמאל: עמרי שלמון, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים; פרופ' אדריכל סעדיה מנדל ז"ל, יו"ר הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרים; מאיר דהן, לשעבר ראש המועצה המקומית מזכרת בתיה; שלמה הלל ז"ל, נשיא המועצה לשימור אתרים; אלכס בראף ז"ל, מתנדב במזכרת בתיה; ד"ר דודיק טוקר, לשעבר יו"ר ועדת חינוך; ודניאלה שמיר. צילום: אלי נאמן, 2012

של התנועה הרוויזיוניסטית, ומפקד האונייה היה ערי ז'בוטינסקי, בנו של זאב ז'בוטינסקי. הבריטים עצרו את האונייה והובילו אותה לנמל חיפה. משם נשלח ערי ז'בוטינסקי לכלא עכו, והמעפילים נשלחו למחנה המעצר בעתלית.

תפיסת השימור

אני מתייחסת אל השימור מכמה היבטים: הפיזי, האסתטי והחברתי. כדי לשמור על מסכת אחת שבה משתלבים כל אלה עלינו ליישם את השימור בהיקף רחב, כלומר אל לנו להסתפק בשימור מבנים בודדים, אלא להסתכל על המכלול: הבית, השכונה, היישוב, ונוף התרבות בכלל. אם נצליח בכך הרי נחיה את הסיפור ונוכל לשמר את המורשת.

בנסיעותינו בעולם התעניינתי בשאלה כיצד משמרים במקומות אחרים, ובין היתר התלהבתי מאוד מהשימור במצרים ובירדן. במצרים ביקרנו, למשל, בשכונת דרב אל-אחמר שליד החומה העתיקה של קהיר, שכונה שעברה תהליך שימור מרתק. הנסיך סדראדין אגא חאן, שפעל רבות – גם במסגרת אונסקו – כדי להציל את אוצרותיה הקדומים של האדריכלות המצרית, דאג למימון. במסגרת הפרויקט גויסו תושבי השכונה להשתתפות פעילה בשימור. את הר הזבל הפכו לפארק נרחב, בדומה למה שנעשה בחיריה. על יסוד היכרותי עם מפת השימור המצרית הדרכתי ב-2006 אנשי שימור מן המועצה ומאיקומוס בסיור באתריה. הסיור היה מתואם עם רשות העתיקות המצרית, ובכל אתר שביקרנו המתין לנו מדריך מטעמה.

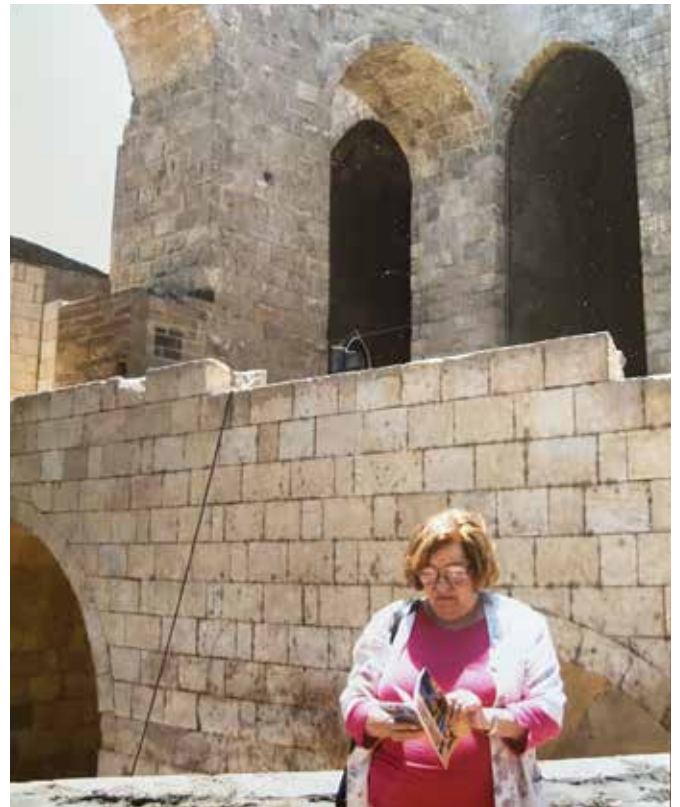
בירדן יצרנו קשר עם העומדים בראש האגודה לשימור, ובהם האדריכל עלי חמאש. בהדרכתו סיירנו ב"שמורת דאנה" – כפר שלם בהרי אדום אשר עבר שימור בניהול. ייחודו היה בכך שבתום תהליך השימור חזרו לכפר תושבי המקוריים, ונמנעה כניסת גורמים אחרים. הדוגמאות הללו יכולות לשמש עבורנו מקור להשוואה וללמידה, והן מצביעות על חשיבותם של הקשרים הבין-לאומיים ושל ההתרשמות מן הנעשה בעולם. קיימות אפשרויות רבות להיעזר בהם וגם אנו, כמובן, יכולים לתרום מהידע ומהניסיון שלנו לארגונים אחרים בעולם.

עתידי המועצה

בשנים האחרונות עסקנו, במסגרת הוועד המנהל ובמועצה בכלל, בשאלת עתידה של המועצה ובכיוון שאליו עליה לשאת פניה. השאלה עלתה, בין היתר, משום שבמבנה הנוכחי קשה מאוד להבטיח תקציב קבוע.

אחת האפשרויות שעלו היא להפוך את המועצה לגוף ממשלתי, והאפשרות הזאת מדאיגה אותי מאוד. המועצה כיום היא גוף בחברה האזרחית שעובדו מסורים ופועלים בעזרת מתנדבים רבים מתוך תחושת שליחות. המועצה קידמה תמיד את מטרות השימור במקצועיות, ואנשיה נמנעו מלעסוק בפוליטיקה. אני חוששת מאוד מפני התיאגוד, שכן הוא עלול להוביל לשימור שמונע על ידי אינטרסים פוליטיים. אנחנו שומרי הסף אל מול הריסת מבנים, ואני דואגת פן הגוף החדש לא יעשה זאת.

הפתרון שאני מציעה כדי להבטיח את נושא התקציב הוא הקמת גוף ממשלתי שלצידו תמשיך לפעול עמותה, בדומה למערך של רשות הטבע והגנים והחברה להגנת הטבע. הגוף הממשלתי החדש ינהל את אתרי המורשת, אבל לא הוא שיחליט מה ראוי לשמר. העמותה היא שתקבל החלטות אלו, וכן תעסוק בחינוך הבלתי פורמלי, בתיירות ובקשרים הבין-לאומיים.

דניאלה בסיור מקצועי בנושא שימור בקהיר, מצרים. את הסיור ארגנה דניאלה עבור אנשי מקצוע מתחום השימור, אנשי המועצה וחברי איקומוס. אוסף דניאלה ושמעון שמיר, 2006

המועצה לשימור אתרים

המועצה לשימור אתרים קמה בעת ששהינו במצרים, שם הקמנו את המרכז האקדמי הישראלי בקהיר בחסות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. שמעון ואני ניהלנו אותו במשותף. הקשרים עם מצרים וסטודנטים מצרים אפשרו לי להכיר מקרוב את התרבות והחברה של מצרים. בסיורינו בכפריה ובעריה של מצרים התאפשר לי להכיר את מסורת הבנייה המצרית המיוחדת וגם את גדול אדריכליה, חסן פתחי. ביתנו, שבנינו לימים בארץ, התכתב עם מסורת אדריכלית זו.

שלוש שנים לאחר מכן חזרנו שוב לקהיר, משהתמנה שמעון לשגריר. במסגרת תפקידיי כרעיית שגריר קשרתי עם מצרים ממגוון רחב של מגזרים, והרחבתי את היכרותי עם פניה המיוחדות של הארץ הזאת. לאחר השגרירות במצרים הגענו לירדן באותו התפקיד. כאן נפתח בפנינו כר נרחב, שונה מאוד מזה שבמצרים. סיירתי באתריה ההיסטוריים של ירדן ולמדתי להכיר את טיפוסיה הבנייה המקומיים – המסורתיים והחדשים. הכרנו אנשי שימור בולטים וסיירנו עימם.

כששבנו סופית לארץ, אחרי יותר משבע שנים בארצות השכנות, חברתי למועצה וחזרתי לפעול בירושלים. בשנת 1999 עזבנו את ירושלים, אך המשכתי בקשרי עם המועצה והצטרפתי לוועד המנהל. באותה עת הגורמים המובילים היו נשיא המועצה שלמה הלל, יו"ר הוועד המנהל יהודה דקל, והמנכ"ל יוסי פלדמן. עם כולם נוצרו חיבור מיידים ושיתוף פעולה לקידומן של מטרות השימור. כך גם עם הבאים אחריהם, פרופ' אדריכל סעדיה מנדל, אורי אור ועמרי שלמון. במועצה הייתי פעילה בתחומים שונים, ואחד הבולטים שבהם התבטא בחברותי בוועדה הציבורית ליחסים בין-לאומיים. עמדנו בקשר עם ארגוני שימור ומוסדות אקדמיים באירופה, חשפנו את הנעשה בארץ בתחום השימור, ונחשפנו למפעלי שימור בחו"ל. אני סבורה כי חשוב מאוד להמשיך ולפתח את הכיוון הזה, להמשיך את יחסי הגומלין והפעילות המשותפת עם ארגוני שימור בחו"ל, כולל הסיורים, מחנות השימור והכנסים המשותפים.

במהלך הדרך כולה הייתי מעורבת במגוון נושאים וסייעתי בכל הדרוש, אבל אני מודה כי אחד האתרים הקרובים ליבי במיוחד הוא מחנה המעפילים עתלית – בין השאר משום ששמעון נמנה עם העצורים במחנה. ומספר שמעון: נולדתי בסאטמר שברומניה. ב-1940 עליתי עם הוריי על אוניית המעפילים סקרייה שעגנה בנמל קטן ליד קונסטנצה. הייתה זו עלייה

תקדים: ביטול תוכנית בניין עיר 7109, מבנה במגרש

הרוסים | עיריית ירושלים ביקשה לממש תוכנית מאושרת משנת 2003 בתב"ע מס' 7109 לבניית מבנה חדש בן שמונה קומות ברחוב יפו, וזאת באמצעות הריסת מבנה שנבנה בשנת 1863 עבור בית חולים רוסי והוא חלק ממערך המבנים המיועד לשימור במגרש הרוסים. את הבניין תכנן האדריכל מרטין אפינגר והוא נועד לשרת צליינים רוסיים שהגיעו לארץ הקודש. בתקופת המנדט פעל במקום בית חולים צבאי, ובמלחמת העצמאות שימש את חיילי צה"ל. משנות החמישים ועד שנות השבעים הוא שימש כבית הלוויות עירוני, וכיום הוא מאכלס משרדים של עיריית ירושלים. המועצה לשימור אתרים פנתה למהנדס העיר וביקשה לבטל את הריסת המבנה, ומהנדס העיר המליץ לראש העיר לבטל את התוכנית, וכך היה.

אגף מגורים בבית החולים הרוסי (ניצל מהריסה). צילום: איציק שוויקי

המאבק להצלת מתחם הרכב: התנגדות לתוכנית מתאר

עיר 462176 | לאחר שעיריית ירושלים אישרה בהיתר הריסת ארבעה מבנים היסטוריים (מתוך תשעה) במתחם הרכב ביטלו ועדת הערר של הוועדה המחוזית ובית המשפט המחוזי את היתר ההריסה. עיריית ירושלים ורמ"י הכינו תב"ע חדשה הכוללת הריסת ארבעה מהמבנים לשימור, והשארת החזיתות בלבד בחמשת המבנים לשימור שנתרו במתחם. ב-20 בינואר 2019 הוצגה התוכנית בפני חברי ועדת השימור העירונית, וזו דחתה אותה. אולם התוכנית אושרה בוועדה המקומית ובוועדה המחוזית. המועצה לשימור אתרים הגישה התנגדות לתוכנית, והחלטתה של הוועדה המחוזית הייתה לשמר שבעה מבנים.

מתחם הרכב. צילום: איציק שוויקי

התנגדות לפינוי ולהריסה של בית כנסת ארבלים | בית כנסת

ארבלים בשכונת בית ישראל הוא בית כנסת ייחודי המשקף מסורת וערכים שנשתמרו שנים רבות: מסורת של העדה הארבלית הכורדית, ומסורת ירושלמית.

בהתאם לתוכנית השימור ובתוכנית בניין עיר מב/4383 נקבע כי יש לשמר את הבית "בגין ערכו ההיסטורי". הריסתו תהווה תקדים מסוכן לשימור של שכונת בית ישראל כולה. עם זאת, בית הכנסת התפנה בהתאם להחלטת בית המשפט, שנענה לדרישת בעל הנכס, אולם המועצה לשימור אתרים בשיתוף ועדת שימור עיריית ירושלים פועלות להשמשתו מחדש.

שדרת הנשיאים והמבנים לשימור, ארזה | השיקום והשימור של

שדרת הנשיאים היו אמורים להתבצע לקראת סיום הפרויקט של חברת אזורים. אולם החברה לא ביצעה את שיקום השדרה והמבנים לשימור, וזאת בניגוד לתוכנית מתאר ולהסכמות עם המועצה המקומית מטה יהודה ועם המועצה לשימור אתרים. המועצה לשימור אתרים פנתה אפוא אל היזם, ובימים אלו הסתיימו עבודות השימור בבית המרכזי ושיקום שדרת הנשיאים, בפיקוח אדריכל השימור גיורא סולר.

הבניין המרכזי לקראת סיום עבודות השימור. צילום: איציק שוויקי

בית אליעזר ותלמה ילין | בית משפחת ילין ברחוב רמב"ן 14 הוא

המבנה הראשון בשכונת רחביה (1924). הוא תוכנן על ידי משרד הקר-ילין כמבנה אבן דוֹקומתי בשילוב מוטיבים מזרחיים-מקומיים, ובהם ארקדה של קשתות במרפסת הכניסה, עמודים וכותרות בסגנון אשורי. הרכיב הארכיטקטוני המיוחד בבית הוא מבנה מלבני הבולט מפני החזית הקדמית ולו ארבעה חלונות קמורים. תיק התיעוד שהכין אדריכל השימור גיורא סולר מלמד כי מדובר במבנה ייחודי בעל ערכים היסטוריים, תרבותיים, אדריכליים ואורבניים גבוהים המחייבים שימור מלא וקפדני. במשך השנים נשמר הבית בפרטי הפנים המקוריים, במעטפת החיצונית, בחזיתות החיצוניות ובגינה – על הצמחייה והעצים הבוגרים שבה. לאחרונה נרכש הבניין על ידי יזם נדל"ן המתכנן לבנות שש קומות צמוד למבנה, כולל בנייה בנסיגה על המבנה המקורי לשימור. המועצה לשימור אתרים מתנגדת לכך, ודורשת לעמוד בהנחיה של אדריכל תוכנית רחביה 9988, כי יש לשמור על הבית באופן מלא "בגין ערכו האדריכלי וההיסטורי", וכי "אין להוסיף עליו בנייה". התוספת המוצעת בסמוך למבנה ואישור ההקלות המבוקשות יהוו תקדים מסוכן לשימור שכונת רחביה כולה. המועצה לשימור אתרים פנתה לראש העיר ירושלים בבקשה כי העירייה תרכוש את המבנה לטובת הציבור.

בית אליעזר ותלמה ילין. צילום: איציק שוויקי

תכנון קווי המטרו בגוש דן

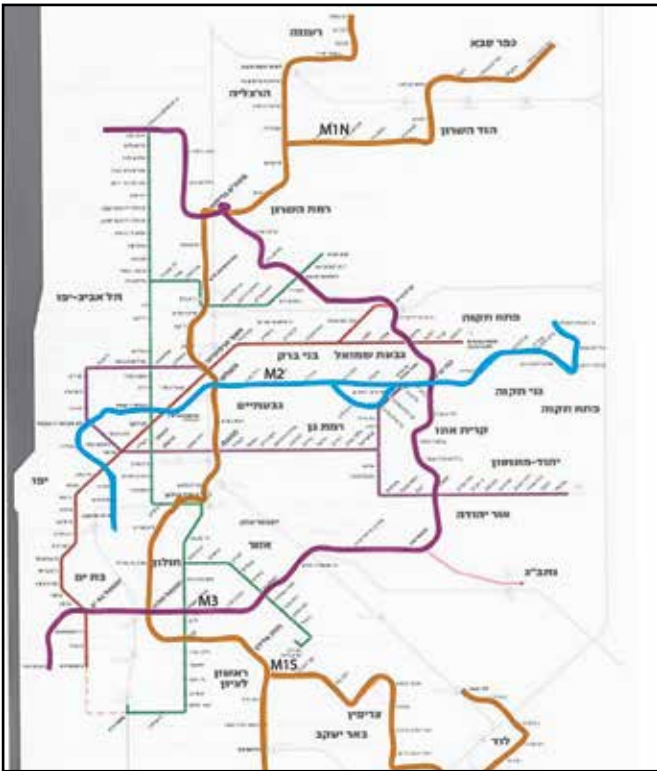
**מריה מצרפי, מ"מ מנהלת מחוז מרכז
יעל אטקין, רכזת תחום תכנון, מחוז תל-אביב**

הערים במרכז הארץ הולכות ונעשות צפופות יותר, הכבישים עמוסים יותר, והפקקים ארוכים יותר. כדי להתמודד עם מציאות זאת החליטה הממשלה לקדם תוכניות להקמת תשתיות לאומיות שייתנו מענה לצרכים שנוצרו. לדוגמה, כדי להתגבר על משבר הדיור הוקמה ועדה לתוכניות מועדפות לדיור – ותמ"ל, ולצידה הוקמה הוועדה לתשתיות לאומיות – ות"ל. תפקידה של הוועדה הוא לדאוג למסגרת תכנונית לתשתיות בטווח הארוך במענה לגידול האוכלוסייה, בעיקר במטרופולין גוש דן. בשנים האחרונות, כחלק מראייה מקיימת וכוללת של המטרופולין הגדול בישראל, קודמו תוכניות תשתית תחבורה רבות, ובהן תוכנית להקמת מערך של רכבת תחתית – המטרו. זאת במטרה לקדם ולזרז את תכנון והקמתן של המערכות להסעת המונים (מתע"ן – מערכת תחבורה עתירת נוסעים).

במהלך שנת 2020 הובאו לדין בוועדה ארבע תוכניות מטרו המחברות בין תל-אביב במערב ללוד במזרח, ובין רעננה וכפר סבא בצפון לצומת ביל"ו בדרום. התשתיות יעברו ב-24 רשויות מקומיות, ועל בסיס תוכניות אלה יבוצע המטרו. הרשויות שבהן עוברות התוכניות הן תל-אביב, בת ים, חולון, קריית אונו, גבעתיים, רמת גן, בני ברק, אור יהודה, ראשון לציון, נס ציונה, רחובות, רמלה, לוד, פתח תקוה, דרום השרון, רמת השרון, הרצליה, גבעתיים, רעננה, כפר סבא ועוד. התוכניות פורסמו לעיון הציבור הרחב כדי לאפשר הגשת התנגדויות (השגות הציבור).

כיוון שהמטרו הוא פרויקט התשתית התחבורתית הגדול ביותר שידעה מדינת ישראל, ומשום גודלן של תוכניות המטרו והעובדה שהתוואי עובר בכל מטרופולין גוש דן, ההשגה שהגישה המועצה לשימור אתרים הייתה תולדה של עבודה משותפת למחוזות תל-אביב ומרכז. כיוון שהתוכניות אינן כוללות נספח שימור והנחיות השימור לוקות בחסר נעשתה פנייה אל אגפי הנדסה ואל נאמני שימור המכירים את האתרים לשימור בשטחם, ונעשו בדיקות מול יועצי השימור שליוו את התכנון כדי לקבל מידע נוסף. על בסיס כל המידע שהתקבל ועל בסיס המידע שהיה בידינו הוגשו מסמכי השגות על התוכניות הנ"ל.

בכל ההשגות עמדנו על החשיבות שבעריכת סקר שימור, הדגשנו כי התוכניות ניתנות לשינויים רבים כאשר יבואו להכין את התוכניות המפורטות שעל בסיסן בעצם יבוצעו העבודות על ידי הקבלן בשטח. היות שהתוכניות עוברות בליבן ההיסטורי של ערים אחדות חשוב לסקור את תוואי המטרו כולו ולתעד את אזורי התחנות שבהן מתוכננת הריסת מבנים. נוסף על כך, אתרי ההתארגנות שסומנו בתוכניות פוגעים בצמחייה ההיסטורית, בשדרות עצים, בפארקים ובגנים היסטוריים לאורך התוואי. הטענה המרכזית שלנו היא שיש לשלב את הפיתוח עם השימור ולהחיות את מרכזי הערים ההיסטוריות. האתרים לשימור צריכים להיות חלק מהעיצוב העירוני של מבני התחנות, כפי שנעשה בחו"ל. והיות שמדובר בפרויקט תשתית לאומית חלה חובה כלפי הציבור שהיזם יבצע סקר שימור ויתאם את התכנון עם המועצה לשימור אתרים.

קווי המטרו המתוכננים, על גבי מפת ציורי מתע"ן מטרופולין גוש דן. מקור: אתר נת"ע, עיבוד: יעל אטקין

אתרים לשימור בתוואי התוכניות המיועדים להריסה. למעלה: רחוב אלנבי 47, תל-אביב. למטה: גן הכובשים בתל-אביב, המיועד לשמש אתר התארגנות. מקור: google maps

גשרון נחל חמדיה. צילום: אורי בן ציוני

ולהמלצותיה נעשה שינוי נקודתי בקטעים אחדים בתכנון, וכך ירד מספר גשרוני האבן המיועדים להריסה מ-11 לחמישה. גשרון נחל חמדיה, על פי התכנון החדש, ישומר ולא ייהרס. בנוסף יישמרו 10 גשרונים שנמצאים מחוץ למקטע המדובר שממערב לקיבוץ חמדיה. ואולם קטעי המחפורות והסוללות בקטע שממערב לקיבוץ חמדיה ייהרסו. לסיכום: המאבק וההתנגדות של המועצה לשימור אתרים, הסקר של משרד גרינשטיין-הר־גיל שמימנה, נכונות המתכננים וצירופה של אדר' נעה שק הביאו לצמצום ניכר בממדי ההרס שתוכנן בגרסה הראשונה, לפחות באשר לגשרוני האבן.

נציגי רכבת ישראל התחייבו כי במהלך בנייתו של הקו העתידי תלווה המועצה לשימור אתרים את שימור הגשרונים שהוסכם כי יותרו בשטח.

באשר לפגיעה באזור החיץ נכתב בהתנגדות המועצה לשימור אתרים: אזור התוכנית שבנדון מצוי בשטח נופי בעל ערכיות גבוהה. מדובר על שטח משופע מאוד שמעליו נגלית העיר העתיקה לבאים מצפון וממזרח. יש ערך רב להישארותו של אזור זה כאזור חיץ למרגלות העיר העתיקה וכחלק ממופע העיר כלפי צפון ומזרח. תפקודו של האזור כאזור חיץ מגן על השלמות, האותנטיות והערך הלאומי והבין-לאומי של העיר ההיסטורית. חשיבותם של גבולות אזור חיץ, אמצעי הניהול והפיתוח בהם והממשק שלהם עם העיר העתיקה עצמה קריטיים לשימורה.

בתאריך 3 בנובמבר 2020 התכנסה ועדת המשנה להתנגדויות של הוועדה המחוזית. לאחר ששמעה את נציגי הגופים המתנגדים ומולם את נציגי היזמים החליטה הוועדה לדחות את התוכנית. אני מודה לעצמונה וקסמן שבתאי, שהביאה לידיעתי את המידע על קיומה וקידומה של התוכנית, וייצגה בעצמה בדיון התנגדות פרטית של ציבור שראה בתוכנית איום על אופייה ומורשתה של צפת.

מאבקים במחוז צפון

אורי בן ציוני, מנהל מחוז צפון

תוכנית מסילת בית שאן-שייח' חוסיין | בשנת 2012 נשלחו להתייחסות המועצה לשימור אתרים חלופות לתכנון תוואי המסילה המוצעת בין בית שאן למסוף שייח' חוסיין שעל גבול ירדן, סמוך למעוז חיים. המועצה הביעה את התנגדותה בכתב כבר בנובמבר 2012 בפני תדמ - החברה המתכננת עבור נתיבי ישראל, משום שמשמעותן של החלופות שהוצעו הייתה הרס קטעים רציפים של קו המסילה ההיסטורית והרכיבים השונים בה - סוללה, פסי רכבת, גשרוני אבן מעל ערוצים, מחפורות וקירות תמך. מתכנני הקו נצמדו לאורך קטעים ארוכים לתוואי ההיסטורי, וזוהתה פגיעה קשה במיוחד בקטע של כ-3.5 ק"מ ממערב לקיבוץ חמדיה.

מבחינתנו, אחת הבעיות במאבק המתפתח הייתה שרוב רובו של התוואי אינו ידוע ואף אינו נגיש לציבור. כחלק מההתנגדות מימנה המועצה לשימור אתרים סקר שבוצע במהלך 2013-2014 על ידי משרד אדריכלי הנוף גרינשטיין-הר־גיל. הסקר פירט את מגוון הרכיבים ואת ההרס הרב העתיד להיגרם אם תיבחר החלופה של תדמ.

בחודש אפריל 2015 נפגש מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון עם סמנכ"ל הפיתוח בנתיבי ישראל דאז, עפרה רהב. בפגישה הוצגה שוב בעיית ההרס העתידי והובטח כי ייבדקו האפשרויות למניעתו. למרות זאת, באוגוסט 2018 התכנסה ועדת היגוי נרחבת להצגת התוואי הנבחר, אותו תוואי שהמועצה לשימור אתרים התנגדה לו. התוכנית הנ"ל כללה הרס של 11 גשרוני אבן, חלקם חשובים, דוגמת הגשרון של נחל חמדיה. נוסף על כך כלל התכנון הרס מחפורות, סוללות ופסי רכבת.

עם זאת, לאור עמדתה העקבית של המועצה לשימור אתרים הוכנסה לצוות התכנון יועצת השימור אדר' נעה שק. בהמשך לבדיקתה

התנגדות לתוכנית בינוי במורדות העיר העתיקה בצפת

תוכנית ג/21559 של יזם פרטי ועיריית צפת הציעה נפחי בנייה ניכרים במורדות הצפוניים של צפת העתיקה.

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, ועימה רשות העתיקות, מתנגדים עצמאיים מצפת ועיריית צפת עצמה (ראש העיר והנהלת העיר שנבחרו ב-2018 לא היו שותפים לתוכנית המקורית) הגישו במהלך 2019 התנגדות לתוכנית. להלן סיכום הסיבות לכך כפי שהוצגו בהתנגדותה של המועצה לשימור אתרים:

מדובר על תוכנית נקודתית שנולדה כיוזמה פרטית, ומציעה פיתוח מאסיבי נקודתי ללא הסתמכות על ראייה תכנונית כוללת. יותר מכך: התוכנית סותרת מהותית את תפיסת תוכנית המתאר הקיימת ועלולה גם, בסבירות גבוהה מאוד, לסתור ולפגוע בתפיסה וביעדים של התוכנית הכוללת העתידית לצפת. התוכנית פוגעת מהותית במופע העיר העתיקה, באזורי החיץ שלה ובקשר שבין העיר ההיסטורית לנוף סביבה.

תוכנית מורדות צפת. מקור: נספח הבינוי של התוכנית

מתחם בית ההבראה היסטורי שפרינצק בנוף הגליל

(נצרת עילית) | בית ההבראה היסטורי ע"ש שפרינצק נחנך בשנת 1962 בתכנון משרד רכטר-זרחי. המתחם הוא מונומנט אדריכלי מרהיב ובעל ערכים תרבותיים גבוהים. בסוף תקופת הזוהר של בתי ההבראה בישראל נמכר המתחם לבעלות פרטיות שונות, הפך למלון, וזה שנים אחדות הוא נטוש.

תוכנית 0146597-212 תוכננה במטרה להקים על מתחם המלון הנטוש (כיום "גני נצרת") מתחם דיור ענק. התוכנית אושרה במהלך נובמבר 2018 בוועדה המחוזית צפון, אולם התוכנית, בתכנון אדר' אריה קוך ובליווי מתכנן מחוז הצפון דאז אלכס שפול, תוכננה ללא התייחסות שימורית כלשהי. התוצאה היא חורבן והרס עתידיים לערכי המתחם. אומנם במרץ 2019 אושרה לנצרת עילית תוכנית כוללת חדשה (212-0137604), הרואה במקום זה מתחם חשוב לשימור, אך היה זה שלושה חודשים לאחר אישור תוכנית המלון ולכן היא אינה יכולה לשנות תוכניות שאושרו קודם לכן.

פנייתו של אדר' מיכאל יעקובסון וכתבתו על הנושא באתר **Xnet אדריכלות** הובילו את המועצה לשימור אתרים לפעולה. מאחר שהדרכים המשפטיות לא היו רלוונטיות למאבק בתוכנית ההרסנית הוחלט לקדם תוכנית רעיונית חלופית. המועצה שכרה את שירותיו של אדר' אמנון רכטר, שנזעק אף הוא בעקבות הכתבה, להכנת תוכנית חלופית.

חצר מבנים "שקועה" מתחת לפני הקרקע, על רקע הבניין המרכזי. צילום: אורי בן ציוני

מטרת התוכנית החדשה הייתה להציל את המתחם ואת מרבית רכיביו החשובים ולשמרם תוך שילובם בפיתוח הכללי. בד בבד, מאחר שרצינו לרתום את בעלי הקרקע והיזמים להסכים לתוכנית חדשה לאחר שהקודמת כבר אושרה מבחינתם, הרי לא זו בלבד שהתוכנית החלופית אינה פוגעת בזכויות הבנייה שלהם, אלא אף מגדילה אותן.

בתוכנית החלופית, במקום מעגלי תנועה סביב שני המבנים הראשיים, כפי שמציעה תוכנית קוך, יצר רכטר כיכר עירונית שתדגיש את המבטים על שני המבנים המונומנטליים לשימור. תוכנית רכטר החדשה אף מצילה את בתי הגנים השקועים. תוספות הבנייה המאסיביות מוסטות בתוכנית החלופית כך שגם לא יפגעו בתצפיות על הנוף מתוך המתחם וגם ישפרו את מגוון סוגי הדיור ואפשרויות השיווק של היזמים. כך נוצרה תוכנית שהוועדה המקומית והוועדה מחוזית מקבלות את עקרונותיה.

כיום אנו מנסים לפעול, עם עיריית נוף הגליל ועם הוועדה המקומית, לשכנע היזמים. התהליך איטי ומסורבל עקב המורכבות בהתנהלות מול כמה בעלי קרקע ואולי גם צוק העיתים, אולם אנו מקווים כי בסופו של התהליך תושג הסכמה ונצא לתכנון נכון וראוי – הן מבחינת שימורם של ערכי המורשת הבנויה של המתחם הן מבחינה אורבנית-תפקודית.

בריכת השחייה על רקע הבניין המרכזי. צילום: אורי בן ציוני

פארק המורשת מסומן בתוכנית. תכנון: אדר' חנה ליבנה

המאבק כנגד כביש מוצע בתוכנית אילניה | בתוכנית המתאר

המקומית לאילניה, שבה אחת הרקמות המשומרות ביותר ממושבות העלייה הראשונה בישראל, הוחלט להעביר כביש חדש דווקא בתוך המרקם היסטורי. משמעותו של כביש זה הייתה ביתור של שטח ציבורי פתוח ורגיש ביותר מבחינת ערכי השימור שבו.

במרקם הנופי הני"ל היו מקווה טהרה (מערה שעברה תהפוכות רבות: מערת קבורה יהודית מימי בית שני שהוסבה לבור מים בתקופה הערבית, למקווה טהרה עם בוא חלוצי העלייה הראשונה, לבית מגורי אלכסנדר וציפורה זייד בשנת 1908 ולמפקדת גולני בקרבות סג'רה בתש"ח), מאגר מים מהתקופה הביזנטית, מאגר מים משנות הארבעים של המאה ה-20, בעל שני קמרונות ושוקת, עמדת שמירה מבטון מימי המרד הערבי, ובית הספר היסטורי של המושבה.

אנשי המושבה, נאמני שימור שמטפחים בעצמם מרקם נופי זה שנים רבות, התארגנו נגד תכנון הכביש בתוך השטח. המועצה לשימור אתרים הצטרפה למאבק, ונאבקה עם התושבים יחד במשך כשבע שנים נגד עמדת המועצה המקומית הגליל התחתון, יוזמת התוכנית, שסירבה לבטל את הכביש המוצע. חלק מהמאבק כלל תכנון חלופי של השטח כפארק נופי עם אתרי מורשת, על ידי אדריכלית הנוף חנה ליבנה.

במהלך 2020 קיבלה הוועדה המחוזית צפון את עמדת התושבים והמועצה לשימור אתרים: תוכנית המתאר אושרה רק לאחר שהכביש המוצע נמחק, והשטח נותר שטח פתוח.

במחוזות השימור

שילוט בירושלים: השלטת במוזיאון הטבע (וילה דקאן). צילום: איציק שוויקי

הנגשה במוצב הפעמון. צילום: איציק שוויקי

מחוז ירושלים

איציק שוויקי, מנהל מחוז ירושלים

שלטי מורשת | ביוזמת מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון הותקנו בירושלים עשרות שלטי מורשת. מטרתן של השילוט ההיסטורי היא לשמר את מורשת העיר ולהציגה. השלטים מתעדים ומשמרים את סיפורם ההיסטורי של מבנים הנקשרים באישים שהטביעו חותם על ההיסטוריה של העיר: אנשי רוח וכלכלה, אדריכלים, יזמים, פוליטיקאים, תעשיינים ואנשי דת. נחתם הסכם עם הרשות לפיתוח ירושלים (הרל"י) לביצוע כ-350 שלטים ברחבי ירושלים, ובימים אלו החלה התקנה של השלטים בחוצות השכונות בעיר.

מוצב הפעמון | מוצב הפעמון, אתר ההנצחה לחטיבה הירושלמית, שוקם בהתאם לתוכנית אדריכלית של אדר' משה שפירא. האתר שוקם באמצעות המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, בתקצוב של משרד ירושלים ומורשת ובתרומות הלוחמים. בשנת 2020 נסלל במוצב שביל המנגיש אותו לכול.

סקר מבנים לשימור במרחב בית החולים איתנים | במרחב בית החולים איתנים בוצע סקר אתרים. בית החולים מחולק לשני אגפים: "איתנים תחתית" ו"איתנים עלית". בסקר נמצאו 18 אתרים לשימור.

הכשרת בית הכנסת הישן במושב גפן למועדון לגיל השלישי | בסקר יישובי מטה יהודה הוכרז מבנה בית הכנסת הישן במושב גפן לשימור. המקום ננטש לפני כעשר שנים, עם הקמת בית כנסת חדש במרכז היישוב. ב-2020 הכינה המועצה לשימור אתרים למבנה תיק תיעוד (אדר' מיכה רובינשטיין) וסקר הנדסי (המהנדס דוד שוורץ) כדי להכשירו למועדון לגיל השלישי. נוסף על כך הוצא היתר לתוספות בצמוד לבית הכנסת לשימור.

מחוז דרום

עפר יוגב, מנהל מחוז דרום

בית פומבורבסקי. צילום: עפר יוגב

בית בורוכוב. צילום רחפן: המועצה לשימור אתרים

תקציב לשימור ולשיקום המבנה. בית בורוכוב ישמש מרכז קהילתי-תרבותי-חינוכי עבור משמר הנגב והאזור כולו.

בית פומבורבסקי, בית ראשונים בקריית מלאכי | ב-1933, במסגרת ההכנות להתיישבות הפרטית קריית שמואל ע"ש הזם שמואל פומבורבסקי, נחפרה באר ומעליה הוקם מבנה בטון בן שתי קומות. בתקופת המנדט שימש המקום מסעדת דרכים, והיה מקום משכנה הראשון של מועצה אזורית באר טוביה. בעבר אף פעל בו מוזיאון ראשונים לקריית מלאכי, וכיום הוא משמש את מחלקת הנוער העירונית כמתנ"ס. את קירותיו החיצוניים של הבית מעטרים ציוריו של הצייר יעקב קליביצקי, המתארים את הבניין מייסודו בשנת 1933 ועד ימינו. הציורים נעשו בשנת 2005, וכיום הם דהויים. בתוך הבית ריצוף מקורי מסוגן. בימים אלה מכינה המועצה לשימור אתרים למבנה תיק תיעוד היסטורי באמצעות מרקוס אדלקוף, ותכנון הנדסי של המהנדס דוד שוורץ ממחלקת התכנון והנדסה של המועצה.

בית בורוכוב, קיבוץ משמר הנגב | בשנת 1951 הציג האדריכל שמואל ביקלס את התוכנית הראשונה לבית תרבות שייבנה על ראש הגבעה הקטנה במרכז המחנה, בהתאם לתפיסתו כי על בית התרבות לשמש כמרכז הרוחני של הקיבוץ. אולם חברי הקיבוץ, שהעריכו כי למקום ינהרו תושבים מיישובי האזור, ביקשו להרחיקו ממרכז היישוב כדי לצמצם תנועת מכוניות בתוך הקיבוץ. המבנה מוקם אפוא בשוליו הדרומיים של הקיבוץ. בפועל נבנה רק חלק קטן מהפרויקט – האגף המרכזי ובו הוקמו ספרייה, ולצידה ארכיון וחדר עיון. בדיעבד מודים החברים כי מיקומו של הבניין הרחק ממרכז היישוב חרף את דינו להישאר מבודד ולא להשתלב בחיי היישוב. כעת, עם הרחבת הקיבוץ, התקרבו שכונות ההרחבה אל המבנה.

המועצה לשימור אתרים ביצעה תיעוד היסטורי למבנה באמצעות איריס הרוביץ שלוש, ותכנון הנדסי שימורי באמצעות שפר את רונן מהנדסים. בשיתוף עם משרד התרבות והספורט, ציוני דרך – אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, מועצה אזורית בני שמעון וקיבוץ משמר הנגב אוגם

מחוז מרכז

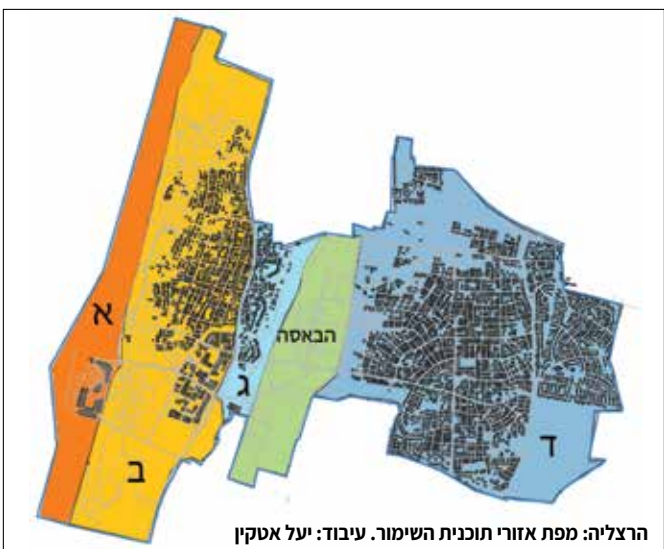
טל בן נון גלז, מריה מצרפי, הנהלת מחוז מרכז

שימור ציור קיר בבית הכנסת. צילום: שי פרקש

הגשר הממלוכי. צילום: מריה מצרפי

חולון: מקטע מדרך הביטחון. מקור: אוסף מחוז תל-אביב

בית הכנסת במזכרת בתיה | לאחר שנים שבהן בית הכנסת המיוחד הזה, שנבנה בשנת 1927 במימון הברון רוטשילד, היה סגור כמבנה מסוכן, הוא עובר תהליך שימור קפדני ומחמיר ביותר במימון המועצה המקומית, כמשלים למימון של ציוני דרך – אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת והמועצה לשימור אתרים. לאחרונה הוחלט לשמר גם חלק מציורי הקיר המקוריים שחשף צוותו של שי פרקש מסטודיו תכלת, והעבודות מתקדמות במהירות. בד בבד "נעטף" בית הכנסת על ידי פרויקט "פתוח לרגל שימור", שאת הפיילוט שלו מוביל במזכרת בתיה אדר' יאיר ורון. במסגרת הפרויקט נבנתה "מעטפת" פיזית, וירטואלית וחינוכית שמטרתה לקרב את הציבור לעבודות השימור, ולאפשר לו לבקר במקום ולהיות מעורב בנעשה מאחורי הגדרות המקיפות, בדרך כלל, פרויקטים מסוג זה. ימי הקורונה יצרו אתגרים לא מבוטלים, משום שאי אפשר היה לקיים באתר ביקורים פיזיים וסדנאות כמתוכנן, אך גם סיפקו הזדמנויות להציג את הפרויקט באמצעות פלטפורמה וירטואלית של זום ושידור ישיר בפייסבוק לקהל גדול בהרבה מזה שהיה מגיע פיזית לאתר.

הגשר הממלוכי ביבנה | הגשר הממלוכי מעל נחל שורק נבנה כדי לאפשר מעבר בטוח של השיירות מעל הנחל. בנייתו במאה ה-13 קשורה בשמו של השליט הממלוכי בייברס. הגשר שימש למעבר רכוב במשך 750 שנה, עד אמצע שנות התשעים של המאה ה-20, אז החליטה מע"צ לשדרג את מעבר הנחל ולבצע שינויים בגשר. רשות העתיקות התנגדה למהלך, והתוצאה הייתה שבמקום לשדרג את הגשר נבנה סמוך אליו גשר חדש. עם השנים הלך מצבו של הגשר והתדרדר, ועיריית יבנה פנתה אל המועצה לשימור אתרים בבקשת סיוע. אף שהגשר הוא עתיקה, ולא אתר מורשת מהתקופה המודרנית, המועצה נענתה בחיוב. סוכם שהמועצה תכין לגשר תיק תיעוד מלא, כולל סקר הנדסי, ותסייע בהכנת תוכנית הנדסית לשימור, בשיתוף עם העירייה ובאישור רשות העתיקות – לקראת שימורו.

מחוז תל-אביב

תמר טוכלר, סמנכ"לית קשרי חוץ, סטטוטוריקה ומדיניות שימור יעל אטקין, רכזת תחום תכנון, מחוז תל-אביב

תוכנית השימור של הרצליה אושרה למתן תוקף | העיר הרצליה היא העיר השלישית במחוז תל-אביב, לאחר חולון ותל-אביב, שאישרה תוכנית שימור כלל-עירונית. תוכנית השימור מביאה לידי ביטוי את התוכנית ההיסטורית של העיר בתכנונו של אדר' ריכרד קאופמן. הייתה זו תוכנית ייחודית, אשר חילקה את הרצליה לארבעה אזורים: אזור החוף – תיירות וקט (אזור א'); התיישבות עירונית במתכונת "עיר גנים" (אזור ב' – הרצליה פיתוח של היום); רחוב נורדאו – שיועד לשמש כמרכז התרבותי והמסחרי של העיר (אזור ג'); הבאסה – שטח חקלאי בין אזור ג' לאזור ד' (כיום חלק מאזור ד') וההתיישבות החקלאית (אזור ד', מרכז העיר כיום). במסגרת המעקב אחר התוכנית והליווי שלה יזמנו את הכנסת צירי התוכן והנרטיבים השונים: בתי ראשונים, צמחייה היסטורית, מפעלי המים – מגדלי מים ובארות, ציר התיירות לאורך קו החוף ועוד. לאלה מצטרף ציר ההגנה, שהוא נרטיב כלל-עירוני. תוכנית השימור תשמש בסיס להכנת הנחיות מרחביות לכל אזור בהתאם לערכיו ולסיפורו, כך שנוכל להבטיח ראייה הוליסטית של שימור המורשת כחלק מהפיתוח וההתחדשות העירונית.

חולון – חידוש פעילותה של ועדת השימור העירונית | בחודש ינואר האחרון אושרה תוכנית התחדשות עירונית של כלל העיר לפי סעיפים 77-78. התוכנית שמה דגש על המרחב הציבורי ושדרוגו, תוך שימור המרקם ההיסטורי של שכונת אגרונוב והמבנים אשר הוגדרו לשימור בתוכנית המאושרת. לאחרונה חודשה פעילותה של ועדת השימור העירונית במטרה להרחיב את רשימת האתרים לשימור בעיר. דגש מיוחד יושם על מכלול בתי הבאר בשכונת תל גיבורים, אשר מיועדים להשתלב כחלק מפיתוח המרחב הציבורי. זאת ועוד, אנו עובדות בשיתוף מחלקת השימור לקדם תיק תיעוד מלא לדרך הביטחון, ולהבטיח את שימורה כחלק מהפיתוח העתידי של קו המטרו, האמור לעבור בציר ולפגוע באתר.

מחוז חיפה, גליל מערבי ומנשה

אדר' נעמה נאמן מזרחי, מנהלת מחוז חיפה, גליל מערבי ומנשה

תוכניות והתנגדויות | שנת 2020 הייתה שנה מאתגרת גם במחוז חיפה, גליל מערבי ומנשה. מצד אחד חלה ירידה במפגשים הפיזיים – סיורים וימי עיון התבטלו, ושמרנו על קשר עם השטח באמצעות הרצאות ומפגשים וירטואליים. מצד אחר הייתה זו שנה גדושת פעילות סטטוטורית ותכנונית. הוגשו התנגדויות במנעד רחב: החל בבתיים בודדים דוגמת כספי 3 בבת גלים ומעברות 4 בשכונת שמבור בכרמל; עבור בהתייחסות לתוכניות בקנה מידה שכונתי – דוגמת תוכנית לב חדרה ותוכנית שוק תלפיות ומתחם סירקין; וכלה בתוכניות מתאר ותמ"אות – דוגמת תוכנית מעיין צבי, בנימינה-גבעת עדה, זכרון יעקב ונשר, ותת"ל 22 – מסילה מזרחית ותת"ל 65 – מסילת חוף, מול רכבת ישראל ובשיתוף מחוזות מרכז ותל-אביב. המחוז גם מלווה פרויקטים שיצאו לביצוע – מתחם מגדל השמירה והארכיון בשבי ציון, בית ראשונים בבנימינה ואחרים. תוכנית האימון במועצה לשימור אתרים נמשכת. התוכנית חונכת ומכשירה אדריכלים צעירים עם תום לימודיהם במשך שלוש שנים, ומעניקה להם את הכלים להפוך לאדריכלים בפועל.

בוגר ראשון: אדר' אבנר סגל – במחלקת התכנון במקוה ישראל. שני אדריכלים נמצאים שנה מסיום האימון: מיכה רובינשטיין בירושלים וגילה מרגולין בחיפה. כן נקלטה מתאמת חדשה למחוז צפון ומיעוטים – אדר' נעם זועבי, שהחלה לעבוד במועצה לשימור אתרים במחצית השנייה של חודש נובמבר 2020.

המועצה לשימור אתרים מייצרת תוכניות תגובה, סקרי שימור, תיקי תיעוד ותכנון מפורט לפרויקטים בביצוע המתמחים (מתאמנים) ומחלקת התכנון וההנדסה של המועצה. בין השאר הושלם סקר שימור שכונת עין הים בחיפה, נמשך סקר בתי כנסת בירושלים, תיק תיעוד מתחמי גדול בחצר הראשונים בכפר מסריק לקראת תכנון מפורט של מבנה המאפייה (אחרי שהושלם ביצוע מבנה הסנדלרייה בסיוע משרד ירושלים ומורשת), ותיק תיעוד לבית הכנסת הדרת קודש בחיפה – הנמצא בשלבים סופיים. המתמחים שותפים בהכנת תב"ע לחוות סבע במחוז מרכז, משלב הכנת האלטרנטיבות ועד שלב כתיבת הוראות התוכנית והכנת התשריט.

מחוז צפון

אורי בן ציוני, מנהל מחוז צפון

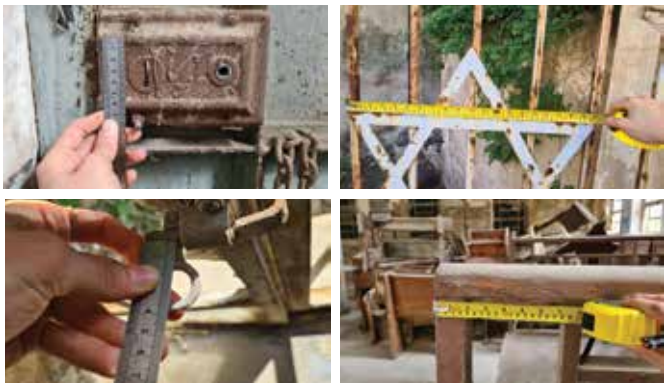
מזח חולתה, יסוד המעלה | בימים אלה מסתיימות עבודות ההקמה של פארק יסוד המעלה שבמזרח היישוב (שלב ב'). אחד מקטעי הפארק מכיל את שרידי מזח האבן ההיסטורי של חולתה, שריד ייחודי לענף הדיג באגם החולה. המזח נבנה בתחילת שנות החמישים כבסיס לפעילות כפר הדייגים של חולתה.

ראש המועצה המקומית ביסוד המעלה, אילן אור, יזם את הקמתו של הפארק ממזרח לרחוב ההיסטורי של המושבה. העבודות כללו ניקוי של נביעות שנחסמו עם השנים, חידוש פעילותן והזרמת מים לאזור המזח. בשלב א', על פי תכנון משרד אדריכלי הנוף גרינשטיין-הרג'ול ובמימון וביצוע של רשות ניקוז כנרת, נוצר החלק העיקרי של הפארק. המועצה לשימור אתרים בשיתוף ציוני דרך – אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת ומשרד התרבות והספורט נרתמה בשלב זה לשימור שרידיו הפיזיים של המזח ולהשלמת קירות הבזלת בו, לאחר עבודת תיעוד שביצעה ד"ר נטלי מסיקה. השימור נעשה על ידי צוותי המועצה לשימור אתרים בניהול ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי.

עבודות שלב ב' מרוכזות עתה בפיתוח האזור סביב המזח המשומר. הגופים המסייעים הם המועצה לשימור אתרים בשיתוף ציוני דרך – אגף מורשת במשרד מורשת וירושלים ורשות הניקוז כנרת. תכנון שלב זה מבוצע על ידי משרד אריאל טיבי, המהנדס הוא דוד שוורץ מהמועצה לשימור אתרים, הביצוע על ידי "ס.ה. תשתיות הצפון", הפיקוח על ידי גלעד דיאמנט והניהול של ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי.

ליווי פרויקט תחנת רכבת חדרה מזרח. צילום: נעמה נאמן מזרחי

תיעוד בית הכנסת הדרת קודש. צילום: נעם זועבי

מזח חולתה. צילום: ארנון חפץ

המסגד בכפר שעב. צילום: סאמר אל הייב

העבודות בעין אל ק'סב. צילום: נעמה נאמן מזרחי

עין אל ק'סב בכפר מג'דל שמס | עין אל ק'סב נמצא בגרעין ההיסטורי של הכפר מג'דל שמס. מעל המעיין ניצב מבנה מלבני בגודל 860x545 ס"מ, בעל גג מקומר. הוא בנוי ברובו מאבן גיר קשה, וחלקו העליון של הגג בנוי מאבני גוויל וביניהן חומרי מליטה. קמרן הגג נתמך על ידי קירות עבים בצידו הדרומי והצפוני. הקיר המערבי שלם, ובו פתח קטן שמידותיו 120x50 ס"מ. הקיר המזרחי הרוס בחלקו. חלל המבנה הפנימי בנוי מאבן גזית עשויה גיר קשה, ולתוכו זורמים מי המעיין. מהקיר הדרומי יורד מרזב אבן המזרים את מי המעיין אל שוקת אבן שמידותיה 20x700 ס"מ. אמת מים מבטון היוצאת מהשוקת מובילה את מי המעיין אל בריכת אגירה מבטון, ומשמשת להשקיית שטחי החקלאות שבקרבת המעיין. בימים אלה מסתיים תהליך השיקום והשימור של המעיין. תיק תיעוד ותכנון אדריכלי: אדר' נעמה נאמן מזרחי מנהלת מחוז חיפה, גליל מערבי ומנשה, ואדר' גילה מרגולין, עוזרת מנהלת המחוז; תכנון הנדסי: דוד שוורץ, מחלקת התכנון וההנדסה, המועצה לשימור אתרים; קבלן מבצע: אגם החרמון. הפרויקט מתבצע במימון הרשות המקומית, משרד התרבות והספורט, המועצה המקומית והמועצה לשימור אתרים.

המסגד ההיסטורי בכפר שעב | המסגד ההיסטורי בכפר שעב נבנה בתקופה העות'מאנית, בשנת 1749, בימיו של שליט הגליל שייח' דאהר אל-עומר. זהו מבנה מרובע בעל כיפה גדולה ועליו צריח שנבנה בשנות השמונים של המאה ה-20. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל לקחה על עצמה לשקם את המסגד ולהשמישו לקהל הרחב. השיקום התבצע על ידי צוותי השימור של המועצה בניהולו של ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי.

כהן שומרוני. צילום: רמי אהרוני

ליל כל המטוסים: סיור בהדרכת אבי משה סגל, חוקר תולדות התעופה בארץ ישראל

בלילה סוער של 25 בפברואר 1946 הגיחו מתוך העלטה כמה חוליות של לוחמים מאומנים ונחושים ונעו לעבר שלושה משדות התעופה השומרים ביותר של חיל האוויר המלכותי הבריטי בפלסטינה. מטרת הלוחמים, אנשי אצ"ל ולח"י, הייתה להשמיד את המפציצים ומטוסי הקרב ששימשו לציוד אוניות מעפילים.

במהלך הסיור עקבנו אחר הפעולות שבוצעו בכפר סירקין, בלוד ובקסטינה. במשטרת בית דראס (מבנה לשימור במועצה האזורית באר טוביה) שמענו על מבצע "חסידה" (1948) ועל מבצע "מספריים" (במבצע קדש). באנדרטת הצנחנים ליד תל נוף שמענו על ניסיונם של אנשי אצ"ל לגנוב נשק משדה התעופה עקיר, ניסיון שהסתבר וסופו שמבצעו נמלטו כשהם ספונים "שבעה עשר בג'יפ" (כשמה של החוברת שפרסמו יוצאי האצ"ל).

סיורי מורשת

דרור הלוי, מנהל סיורי המועצה

גם בימים אלה של מגפת הקורונה המשכנו לקיים סיורים בין סגר לסגר ותוך שמירה על התנאים הדרושים. לפניכם תיאור קצר של שניים מהסיורים שנערכו:

שומרון ושומרונים: סיור ייחודי בהדרכת מודי שניר

מטרת הסיור הייתה להכיר את מרכז השומרון, את ההתיישבות העברית, החילונית והדתית, ולהתוודע אל מורשת העדה השומרנית לרגל חג הסוכות השומרוני בהר גריזים.

התחלנו בתצפית על אריאל, בירת השומרון, שנוסדה בשנת 1978 על ידי גרעין מתיישבים, עובדי תעשיות ביטחוניות, ומונה כיום כ-20 אלף תושבים. באתר ייחודי ומרשים שהוקם לכבוד מייסדי אריאל פגשנו את דורית נחמן, מוותיקות היישוב.

בהר כביר (770 מ'), שעליו שוכן אלון מורה, מראשוני היישובים היהודיים שקמו באזור בשנות השבעים, הנהינו מתצפית מרשימה לעבר השומרון, הר עיבל (מזבח יהושע) והר גריזים.

ברכס הגדעונים ביקרנו בחוות "גבעות עולם" ובמצפה "שלושת הימים" (כ-850 מ') הסמוך.

בהר גריזים ביקרנו במוזיאון השומרוני, פגשנו את כהן העדה יפת בן אשר ושמענו ממנו על תולדות העדה ומנהיגיה, והתארחנו בסוכה שומרנית. ביקרנו במפעל הטחינה "הר ברכה" הסמוך, וסיימנו בתצפית מרשימה מתל א-ארס שבהר גריזים לעבר שכם העתיקה וקבר יוסף.

קן שרעבי רייש, מנהלת מחלקת חינוך

אמץ אתר דיגיטלי

"אמץ אתר" הוא מיזם חינוכי מתמשך המשלב למידה ממגוון רחב של תחומים ועשייה באתר המורשת הנבחר. הקשר המתמשך בין תלמידים לאתרי המורשת, הלמידה הרבת-תחומית והמחויבות של התלמידים כלפיו עושים את המיזם לפרויקט חינוכי ממדרגה ראשונה, המגלם בתוכו את ערכי השימור והמורשת. מחלקת חינוך מלווה מדי שנה כמאתיים פרויקטים בכל רחבי הארץ – במערכת החינוך הממלכתית והממלכתית-דתית, ובמגזר המיעוטים.

מגפת הקורונה גרמה לשינויים רבים בחיינו האישיים, החברתיים והמקצועיים, ופגעה מאוד בזמנה זאת. בשנת הלימודים תש"ף פרויקטים רבים הופסקו

באמצע, סדנאות השימור שהתקיימו בבתי הספר הופסקו, ולא נערכו "ימי שיא" – ימים בעלי אופי מיוחד, חווייתיים עבור התלמידים, ומשלבים גם את הקהילה.

כדי להמשיך ולקיים את המיזם גם בתנאי למידה מרחוק פותחו במחלקת חינוך סדנאות "אמץ אתר" דיגיטליות הכוללות סרטונים, משחקים אינטראקטיביים ושיעורים מקוונים. בין התכנים שפותחו: סרטון אנימציה המסביר מהו שימור, סרטון קומיקס המציג את הקריטריונים לשימור מבנים, סרטון סיפורה של גימנסיה הרצליה" וחידון מקוון.

החומרים שהופקו יסייעו לנו ללוות את הפרויקטים השונים ולאפשר לתלמידים להיחשף לערכי השימור והמורשת גם מרחוק.

סרטון קומיקס "ועדת המשמרים" העוסק בקריטריונים לשימור

סרטון "מה זה שימור?"

סרטון "סיפורה של גימנסיה הרצליה"

מגלי העבר

"אנו נדב ותמר ואנו מגלי העבר". במילים אלו נפתחות חוברות "מגלי העבר", המופצות באתרי המורשת השונים ומתאימות לביקורי משפחות באתרים. כל חוברת כוללת משימות והסברים, והיא מאפשרת למשפחות לסייר באתר באופן עצמאי, לחקור את התצוגה, לגלות מוצגים וסיפורים מיוחדים, לערוך תצפיות ולהתנסות בשימור. עד כה הופקו שש חוברות, כל אחת מהן בשיתוף אתר מורשת אחר ברחבי הארץ. מתוך הבנה כי אחד הכלים המתאימים ביותר להדרכת מבקרים בתקופת הקורונה הוא חוברות הדרכה והפעלה חד-פעמיות, נכתבו במהלך השנה האחרונה שלוש חוברות "מגלי העבר". החוברת המוקדשת למוזיאון אוצרות בחומה בעכו כבר זמינה לרכישה במוזיאון, ושתי חוברות נוספות נמצאות בתהליך הפקה מתקדם: "מגלי העבר" למוזיאון הרעות מאפשרת הצצה לעולמם של הפלמ"חניקים ופועלם. חוברת אחרת מאפשרת סיור חווייתי בין אתרי מורשת בעיר באר שבע, וכוללת את מתחם הקטר, יד לאנז"ק ובית הקברות הבריטי. החוברות נמצאות בשלבי איור סופיים, ובקרוב ניתן יהיה להגיע לאתרים ולהנות בעזרתן מזמן איכות משפחתי. בימים אלו אנו שוקדים גם על כתיבת חוברת בשיתוף עם אתר רכבת העמק כפר יהושע, וחוברת המוקדשת לאזור משכנות שאננים ומתחם התחנה בירושלים.

אירועי תרבות באתרי מורשת

אירועי "חוגגים תרבות באתרי מורשת" החלו בחודש אוגוסט 2020, והסתיימו בתחילת הסגר השלישי בחודש דצמבר. בשיתוף משרד התרבות והספורט והאפוטרופוס הכללי חיברנו בין עשרות אומנים ואתרי מורשת כדי שמבקרים רבים ייחשפו לסיפורי המורשת ויהנו מתרבות נגישה. קיימנו כ-275 אירועים, מופעים, הצגות, ופעילויות מגוונות ביותר מארבעים אתרי מורשת ברחבי הארץ. האירועים התקיימו בהתאם להנחיות "התו הסגול" ולקחו בהם חלק אלפי משתתפים. כל אירוע כלל גם סיור באתר המורשת, ובכך זכו המשתתפים לחוויה כפולה. כל מי שלקח חלק באירועי התרבות הביע שביעות רצון גבוהה מהחוויה המיוחדת וכך גם האומנים, ששמחו על ההזדמנות להופיע ונהנו מהאינטימיות החדשה שנוצרה עם הקהל.

סיור מזמר עם עפר גביש במוזיאון הרעות. צילום: עידו קהת

"מתחברים למורשת" וקורסים מקוונים

סדרת "מתחברים למורשת" החלה בחודש אפריל 2020, בראשיתו של משבר הקורונה. מאז בכל שבוע מתקיימות שתי הרצאות לפחות. חלק מההרצאות מיועדות לצוותי אתרי המורשת, הנדרשים בימים אלו לשינויים רבים ולהתאמות. ההרצאות המקוונות מהוות הכשרה מקצועית ומאפשרות לצוותי האתרים למידה משותפת והתנסות בתחומים חדשים. הרצאות מסוג אחר הן הרצאות העשרה בנושא שימור ומורשת, ואליהן מוזמן הקהל הרחב.

במהלך השנה האחרונה התקיימו קרוב למאה מפגשים וקורסים מקוונים, ובהם מפגשים בנושא שיווק, פיתוח תוכן, כלים דיגיטליים, מפגשים עם מנהלי מחוזות השימור, אדריכלים, מורי דרך ומתנדבים.

הזמנה ל"מתחברים למורשת"

השתתפו ד"ר גילי גופר, המכון למורשת בן-גוריון ומרכז עזריאלי ללימודי ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, שדיברה על דוד בן-גוריון; פרופ' מוטי גולני, אוניברסיטת תל-אביב, שדיבר על חיים ויצמן; ד"ר משה פוקסמן-שעל, החוג לפוליטיקה ותקשורת, המכללה האקדמית הדסה, שדיבר על מנחם בגין; ויעקב שרת, מנהל העמותה למורשת משה שרת, שדיבר על משה שרת. הפאנל איחד קצוות שונים של השקפות ואידאולוגיות, ובכך שיקף את פני מדינתנו ואת תקוותנו לאחדות. פרופ' מעוז עזריהו, ראש מוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה, סיכם את יום העיון בהרצאתו על הרצל ותל-אביב.

יום עיון לציון כ"ט בנובמבר

יום העיון לציון כ"ט בנובמבר, שמוביל פורום הרצל מדי שנה, שודר מאתר הפרדסנות ע"ש מינקוב ברחובות. בפתיחת היום נשאו דברים ח"כ חילי טרופר, שר התרבות והספורט; שלמה הלל (ז"ל), נשיא המועצה לשימור אתרים; עו"ד אילן שלגי, שר וח"כ לשעבר, חבר הוועד המנהל ויו"ר פורום הרצל, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל; ועמרי שלמון, מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. במוקד יום העיון עמד מושב בנושא חזונו של הרצל ומנהיגי המדינה. בפאנל נידונה השפעת מורשתו של הרצל על מנהיגים בתקופת הקמת המדינה, ולמעשה השפעתו עד ימינו. בפאנל

הופעות ואירועים באתרים, עסקנו גם בפיתוח ובהפקת תוכן מקוון. חידון חמיצר אתגר את המשתתפים, ופותרי החידות זכו בפרסים. בד בבד יצרנו סרטונים וחידות שימשו את אתרי המורשת גם מרחוק.

פעילות למשפחות בגבעת התחמושת. "מתחם הקובייה" של האומן הרב-תחומי יעקב ששון. צילום: אלון ולד

שבוע המורשת במסגרת נהלה ההיסטורית. צילום: ענת יוניס

תוכניתו של ריכרד קאופמן לכפר יחזקאל. מקור: אוסף מפות תכנוניות של האדריכל ריכרד קאופמן, ארכיון התמונות ע"ש שושנה ואשר הלוי, יד יצחק בן-צבי, 1922

מושבי העובדים כאידאה התיישבותית, חברתית, כלכלית וארכיטקטונית הוא אחד הביטויים הייחודיים של המפעל הציוני. מדובר בצורת התיישבות חקלאית-כפרית אשר נועדה לממש את הרעיון של "שיבה" אל הקרקע, שבאמצעותה קיוו הוגים ציוניים-סוציאליסטיים לממש מהפכה בתחומים הלאומי, החברתי והפרטי. במשך עשרות שנים תרמו מושבי העובדים לפיתוח החקלאות, לאספקת מזון ולייצוא חקלאי.

בשנות השלושים נוצר דגם חדש של מושבי עובדים, שונה מזה שנוצר כעשור לפני כן בעמק יזרעאל. בשל האילוצים השונים והתנאים החדשים שנוצרו באותן שנים. הם הוקמו ידי אנשים שבאו מרקע חברתי שונה מזה של אנשי העלייה השנייה, שתוכניתו המקורית של א' יפה הייתה מיועדת להם, ועל יסודות משקיים שונים מאלה שבתוכנית המקורית. מושבי העובדים של "הגל השני" התבססו על משק אינטנסיבי מגוון שבמרכזו פרדס, וסמוך לבית המשפחה הוקם משק לאספקה עצמית (רפת, לול, גן ירק). היה זה אך טבעי שגם המבנה הפיזי – המבטא במידה רבה את המהות הפנימית של היישוב, כפי שהעיד קאופמן – השתנה בדגם החדש. מכאן ואילך הדברים תקפים גם לכל שאר מושבי העובדים שהוקמו עד להקמת המדינה. עד קום המדינה הוקמו בסך הכול 55 מושבי עובדים.

בעשור הראשון שלאחר הקמת המדינה, תקופת "העלייה ההמונית", שימש המושב מכשיר לקליטת אלפי משפחות. כך הפך לצורת התיישבות השכיחה ביותר במרחב הכפרי, ונוצרו דגמים חדשים של מושבי עובדים.

בבחינה של מאה שנות הקיום של מושבי עובדים עולים שינויים מהותיים שחלו במהלך השנים בדגמים הפיזיים של המושבים, ומכמה סיבות: שינוי גיאוגרפי מרחבי של אזורי התיישבות, שגרם לגיוון בענפי החקלאות ובארגון המשק המשפחתי; התפתחויות טכנולוגיות; שינויים בצריכה ובביקוש, שדרשו התמחות והגדלה של ענפים מסוימים; ושינוי תפיסות חברתיות, כלכליות ופוליטיות.

מאה שנות מושבי עובדים 1921-2021

ד"ר רינה רייניץ-אידן, חוקרת ומרצה על תולדות ההתיישבות העובדת, לשעבר מרצה וראש החוג ללימודי ארץ ישראל במכללה האקדמית בית ברל

"באור לח' אלול תרפ"א תקעו חברינו את אוהליהם ליד האלון [...] בעמק יזרעאל המערבי [...] כעבור חודשיים עברו למקום היישוב הקבוע - הוא נהלל כיום הזה".¹ כשלושה חודשים לאחר מכן עלו מייסדי מושב העובדים כפר יחזקאל על אדמות עין טבעון, בגוש נוריס במזרח עמק יזרעאל.

היה זה אקורד הסיום של תהליך ארוך וממושך שבמהלכו התגבש רעיון מושב העובדים על ידי הוגים שונים כברל כצנלסון, יצחק אלעזרי וולקני, עקיבא אטינגר, אליעזר שוחט, אליעזר יפה ואחרים. הם דנו והתווכחו על נושאים שונים, ובהם התיישבות פועלים, קרקע ציבורית, משק מעורב, עיבוד משפחתי, קואופרציה ושוויון מלא. הדיונים הללו ביטאו את המפנה שהתחולל בקרב הפועלים והמוסדות המיישבים, מרעיון "כיבוש העבודה" לרעיון "כיבוש הקרקע". הם התקיימו במוסדות המיישבים, בחוות להכשרת הפועלים, בהסתדרויות הפועלים השונות שהוקמו בתקופת העלייה השנייה, מעל גבי עיתוני הפועלים (קונטרס, הפועל הצעיר) ובהתכנסויות שונות של קבוצות פועלים. התהליך לוהה כל העת בניסיונות שונים להתיישבות של פועלים חקלאים: "הקואופרציה במרחביה", "האיכר הצעיר" בכנרת, והקמת מושבי פועלים סמוך למושבות ההדרים. הניסיונות הללו שיקפו את תהליך ההתלבטות של ציבור הפועלים והמוסדות המיישבים, והיו אבני דרך בתהליך התפתחותו של רעיון מושב העובדים. את הרעיונות ואת הניסיונות ריכז אליעזר יפה וערך ל"משנה" כתובה בחוברת שהוציא בתרע"ט: **יסוד מושבי עובדים**.²

על פי אליעזר יפה, בבסיסו של רעיון מושב העובדים עמדה התפיסה כי חופש הפרט עומד מעל הכול. לשיטתו, לפני מייסדיו של מושב העובדים ניצבו שלוש מטרות עיקריות: לאומית, אישית וחברתית. כדי להגשימן נקבעו למושב העובדים ארבעה עקרונות יסוד: קרקע לאומית, עבודה עצמית, עזרה הדדית ושיתוף בקנייה ובמכירה – זה האחרון נקבע רק באחת האספות הראשונות בנהלל. נוסף על שני מושבי העובדים הראשונים, שעל הקמתם הוחלט בקונגרס הציוני בקרלסבד (אוגוסט 1921), הוקמו בעמק יזרעאל במהלך שנות העשרים של המאה ה-20 עוד שני מושבי עובדים: תל עדשים (1924) וכפר יהושע (1927). שני כפרים אחרים בעמק, שלא נוסדו מלכתחילה כמושבי עובדים, הפכו במרוצת אותן שנים למושבים: בלפוריה (1922) ומרחביה (נוסדה כמושבה ב-1911 והפכה למושב עובדים ב-1924).

מושבי העובדים התבססו על התארגנות קואופרטיבית אשר שילבה בין יסודות התיישבות הפרטית שרווחה בארץ ישראל (מושבות) לבין אלה של התיישבות השיתופית (קבוצות). הקואופרציה באה לידי ביטוי בבעלות משותפת על אמצעי הייצור, הקנייה והשיווק. המשפחה הייתה התא הבסיסי בתחום הייצור והצריכה, והחזיקה בזכויות על אמצעי הייצור. כל המשפחות יחד יצרו את המסגרת הארגונית, החברתית והכלכלית של מושב העובדים. ההגדרה המשפטית של מושב העובדים, פקודת האגודות השיתופיות (1933), נוסחה רק יותר מעשור לאחר שהוקם המושב הראשון.

המערך החברתי של מושב העובדים התבסס על חברה אינטימית והומוגנית, הגדולה דיה לאספקת שירותיה (בין שמונים למאה יחידות משק). כדי לשרת את הרעיונות החברתיים וההתיישבותיים הייחודיים פותחו גישות חדשות של תכנון אדריכלי. תכנון נהלל הוא דוגמה ייחודית בהיסטוריה של בינויי יישובים במרחב הכפרי. בתחילה הגדירה חבורת אנשים חזון חברתי, התארגנה וקבעה עקרונות חברתיים וכלכליים. בהמשך פיתח האדריכל ריכרד קאופמן מודל פיזי התיישבותי שנועד לשרת את החזון ולבטא את העקרונות. לבסוף הוקם היישוב ואוכלס באחת, בהתאם לתכנון.³

¹ אורי (תש"ז). בטרם. בתוך י' שפירא (עורך), **נהלל: התהוותו, דרכו, פועלו** (עמ' 90). עם עובד.
² א' יפה (תרע"ט). **יסוד מושבי עובדים**. הוועד המרכזי של מפלגת הפועל הצעיר.
³ מ' לוי (1979). "עיר גנים" כמקור לתכנון נהלל. **קתדרה**, 14, 113-119.

משק יגן בכפר הס, על רקע המושב. מקור: מרכז תיעוד תל מונד, 1937

פרדסים בגוש תל מונד. מקור: מרכז תיעוד תל מונד, שנות השלושים

מושב פארן, הוקם על ידי גרעיני נח"ל של חטיבת בני המושבים בנוער העובד והלומד (1971). צילום: ישראל סיני, ארכיון הצילומים של קק"ל, 1997

מושב זרעית, נוסד במסגרת מבצע "סוף סוף" לתגבור ההתיישבות בגליל (1967). צילום: דוד הירשפלד, ארכיון הצילומים של קק"ל, 1968

הרחבה במושב ניר בנים. מימין נראה הגרעין הוותיק. צילום רחפן: אמיר גלפרין, 2021

החלטות בנוגע ליישוב. תמורות אלה, לצד היעדר מדיניות ממלכתית ברורה באשר לכיווני הפיתוח הרצויים, מותירות שאלות רבות בדבר עתידו של המושב. כיום תנועת המושבים היא תנועת ההתיישבות הגדולה ביותר במדינת ישראל. היא מאגדת בתוכה 254 מושבים הפזורים לאורכה ולרוחבה של הארץ, מנהלל (1921) ועד לבאר מילכה (2006).

בעשורים האחרונים מתחוללות במושבי העובדים תמורות מהירות, והן מתבטאות בכמה תחומים: מעבר ממשק מעורב למשק מתמחה, המצמצם את מספר העוסקים בחקלאות; שינויים בתחום התעסוקה, המביאים להתרחבות השימוש בקרקע שלא לצורכי חקלאות; ההרחבות שנוספו למושבים רבים הביאו לשינוי גם במבנה הארגוני, ולצד האגודה השיתופית פועל ועד מוניציפלי המקבל

אורי בן ציוני, מנהל מחוז צפון

תוכנית ההרחבה של נהלל. תכנון: אדר' אילן איזן ואדר' זאב עמית. מקור: אתר מינהל התכנון

התערוכה "הקיבוץ: ארכיטקטורה ללא תקדים", שנאצרה בשנת 2010 לביתן הישראלי של הביאנלה ה-12 לאדריכלות בוונציה, הרחיבה מאוד את המודעות לייחודיות ולאיקויות של האדריכלות הקיבוצית. גוף נרחב של ספרות ומחקר התגבש בנושא (כגון ספרו של אדר' פרדי כהנא, **לא עיר לא כפר**), וכך גם המודעות לשימורה של אדריכלות הקיבוצים.

ההיבט האדריכלי של הצלע הבכירה הנוספת של "ההתיישבות העובדת", מושבי העובדים, טרם זכה למודעות ולמחקר דומים. עם העבודות המעטות שנכתבו נמנים ספרם של האדריכלים דן וברכה חיוטין, **אדריכלות החברה האוטופית: קיבוץ ומושב**²; מאמרו של האומן אלי שמיר, "כל הדרכים מוליכות לכפר יהושע"³; מאמרו של פרופ' מיכאל לוי, "עיר גנים" כמקור לתכנון נהלל"⁴.

שני סוגי ההתיישבות החקלאית הללו, הקיבוץ ומושבי העובדים, כוללים תכנון אורבני המשרת אידאולוגיה ואורחות חיים, ומכאן חשיבותם ואיכותם המרכזיים.

בוועדות התכנון המקומיות והמחוזיות המודעות להיבטי השימור ממשיכה אומנם להתחזק, ומידע רב מופק ומצטבר גם על המושבים, באמצעות הכנת סקרים ונספחי שימור לתוכניות חדשות. אולם מאחר שתהליך זה מצוי עדיין בראשיתו, נושאי השימור במושבי העובדים עדיין אינם נוכחים דיים בשיח הציבורי ובתכנון המקצועי.

במחוז הצפון, העשיר במועצות אזוריות חקלאיות, יש בשנים האחרונות רק דוגמאות ספורות לגיבוש מדיניות שימור במושבים:

- במסגרת הכנת נספח שימור לתוכנית חדשה חקרה ד"ר אסתי ינקלביץ את תכנונו של ריכרד קאופמן לכפר חייטם כמושב עובדים, ואת השינויים הפיזיים שחלו ביישוב בהמשך, כשהפך למושב שיתופי.
- במסגרת הכנת נספח שימור לתוכנית חדשה חקרה ד"ר אסתי ינקלביץ את תכנון מושב העובדים שדמות דבורה. במקרה זה הייחוד האדריכלי הוא שהמתכנן היה האדריכל והאומן ר' מאיר בן אורי, שלא תכנן כמעט בהתיישבות העובדת החילונית.
- במסגרת הכנת נספח שימור חקרו אדר' ענת אסטרליס וד"ר דותן גורן את תכנון המושב שרונה, שעבר גלגולים שונים (כמו "אחוזת שיקגו" ו"כפר הרועים") עד שהיה למושב עובדים. המסמך מפרט את ערכיה של שרונה כמושב שתוכנן ביד אומן על ידי ריכרד קאופמן, ושיש בו עדיין שרידים מן הימים שקדמו להפיכתו למושב.

- נהלל, מושב העובדים הראשון, נוסד לפני מאה שנים, ובקרוב תוכן לו תוכנית מתאר מקומית עם נספח שימור. היישוב נמצא ברשימה הטנטטיבית של ישראל כאתר מורשת עולם לצד דגניה א' (הכרזה על הקיבוץ והמושב הראשונים בישראל), אך חברי נהלל, בדיון שהתקיים לפני שנים מספר, סירבו לקדם את תהליך ההכרזה. שני מבנים אייקוניים במרכז נהלל יעברו במהלך השנה הקרובה שימור בסיוע ובמשאבים של המועצה לשימור אתרים (בשותפות עם ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת ומשרד התרבות והספורט): בית העם, בתכנונו של מתכנן המושב ריכרד קאופמן, ובית הדואר.
- נהלל תוכנן כ"יישוב סגור" - מעגל מושלם ללא אפשרות להרחבה עתידית. כחלק מהאידאולוגיה בני נהלל אמורים היו להקים מושבים חדשים בארץ ישראל, ולא להרחיב את מושבם. ואולם 84 שנים לאחר מכן בחרה נהלל להתרחב, ובשנת 2005 אושרה לנהלל תוכנית הרחבה (תוכנית ג/12698). התוכנית עוררה דיון בשאלת האופי המרחבי של שכונת ההרחבה - כיצד לבנות הרחבה של מגורים בלי לפגוע במופע העיגול המפורסם. הפתרון שהעלו האדריכלים אילן איזן וזאב עמית היה לשלב שורת מבנים חדשים במעגל נוסף, בתוך המעגל הקיים.

תוכנית של אדר' ריכרד קאופמן לבית יוסף. מקור: אצ"מ 8\38\A175M, מתוך תיק התיעוד שהכין אדר' בצלאל רינות

פרספקטיבה של אדר' ריכרד קאופמן לכפר חייטם. מקור: אצ"מ 385M/A175, מתוך תיק התיעוד שהכין ד"ר אסתי ינקלביץ

- במהלך 2016 ביצעה המועצה לשימור אתרים (באמצעות אדר' בצלאל רינות) סקר שימור במושבים בית יוסף וירדנה שבצפון בקעת הירדן. המחקר חשף את התכנון המקורי והאיכות של קאופמן לבית יוסף כמושב עובדים. המושב נהרס בקרבות מלחמת העצמאות, ובשנות החמישים התיישבו בו עולים חדשים. המועצה לשימור אתרים תמשיך לתרום ולפעול להעמקת המחקר ולגיבוש מדיניות שימור למושבי העובדים.

¹ פ' כהנא (2011). **לא עיר לא כפר: האדריכלות של הקיבוץ 1910-1990**. יד טבנקין; ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

² מ' חיוטין ו' חיוטין (2010). **אדריכלות החברה האוטופית: קיבוץ ומושב**. מאגנס.

³ א' שמיר (2004). כל הדרכים מוליכות לכפר יהושע. **קתדרה**, 111, 165-180.

⁴ מ' לוי (1979). 'עיר גנים' כמקור לתכנון נהלל. **קתדרה**, 14, 113-119.

אדרי ערן מורדכוביץ, יו"ר איקומוס ישראל; אדרי הילה קרן־שטיינמץ, יו"ר הוועדה לתיירות מורשת

ומפתח מסלולי תיירות בתחום המוזיאון. רוני ערך לנו "סיור רחב" בעקבות תולדות האנושות והדריך אותנו בין מוצגי מפתח במוזיאון, המראים אבני דרך בהתפתחות הזאת.

הילה קרן־שטיינמץ, יו"ר הוועדה וחברת הוועדה הבין־לאומית, הציגה את רשמיה מהסיור הלימודי של הוועדה הבין־לאומית במיורקה. הנושאים שעמדו במוקד הסיור נראים כיום כאילו לקוחים מעולם אחר: התמודדות עם עומס תיירות בלתי מידתי לאתר ולאוכלוסייה המקומית, והעניין הגובר בנופשו שלשם נופש - ללא עניין בתרבות המקומית. מדובר בתיירות קצרת מועד המכניסה מעט לכלכלה המקומית אך גורמת נזקים. חלק גדול מהעומס נגרם עקב ספינות שיט עצומות העוגנות בנמל, נוסעיהן הניגים מהחופים היפים ומהעייירות הקסומות, אך מועילים מעט מאוד לתעסוקה, לסוחרים ולתיירנים המקומיים. הם ישיבים, אוכלים ושותים על הספינה, אך משאירים הררי פסולת באי. האם ניתן למשוך את התייר להיכנס לפנים הארץ? ליהנות מהטבע, מהכרמים, מהפשטות בשווקים וביערות, ולא רק מהחופים הצפופים? להאריך את שהותו ולהאט את הקצב? מי היה מאמין שכל זה יקרה מכוח אחר בכלל, ויגרום לכולנו לחשב מסלול מחדש. כיום, כמובן, הנושאים הבודעים שונים בתכלית.

בחודש מרץ השתעשענו ברעיון לקיים מפגש של ארבע ועדות בנושא דרך עולי הרגל מיפו לירושלים - עבודה של מיכל הלוי־בר מהוועדה לאדריכלות ורנקולרית, עדי סלע־וינר מהוועדה לדרכי תרבות, עדה סגרה מהוועדה לנופי תרבות והילה קרן־שטיינמץ מהוועדה לתיירות מורשת. כמובן, הסגר טרף את כל הקלפים, אבל עוד נשוב!

אחרי ניסיונות לשמור על קשר בזום, בדצמבר החלטנו לצאת שוב לשטח, והפעם לעכו. תנופת מיזמים תיירותיים בעכו, אותנטיים יותר או פחות, שילוב אוכלוסייה מקומית ושלל נושאים מרתקים משכו אותנו לכאן. את הסיור שלנו פתחה כמי ה־ר־זריהן, שעבדה 17 שנים בחברה לפיתוח עכו העתיקה. כמי עבדה מול אוכלוסייה מקומית במבנים בבעלות המדינה, בניסיון לרתום אותם לפיתוח תיירותי ואישי, ולשמר את המבנים בסיוע כלכלי של המדינה. שמענו כיצד מפרקים חסמים, כיצד מעודדים מיזמים מקומיים, איך הצלחה של שכן אחד מקרינה מייד על המוטיבציה של שכן אחר, ונכנסנו לחללים יפהפיים ונסתרים במצבי עבודה ובתהליכי שימור ושיקום. את הסיור סיים דני ארמה מהחברה הכלכלית עכו. הוא סיפר לנו על תוכניות העירייה בעיר העתיקה ונכנס איתנו למלון האפנדי הסגור. עצוב לראות מלון סגור, עיר עתיקה ריקה ומיזמי תיירות הממתנים למבקרים שיחזרו ויפקדו אותם.

מחכים לשנה חדשה, אופטימית יותר, עם שפע רעיונות חדשים.

קוראות וקוראים יקרים,

אין צורך לחזור ולומר כי גם איקומוס ישראל, וכמובן איקומוס העולמי, היו צריכים להפנים, להתאושש ולהסתגל לדפוסי עבודה והתנהלות חדשים החל ממרץ 2020 ועד היום. המעבר להתנהלות מקוונת כמעט לחלוטין יכול להיחשב לחיובי במובנים רבים: יותר מפגשים מקצועיים והשתתפות רבה יותר בפעילויות וירטואליות, חיסכון בזמן ובמשאבים, תרומה להפחתת הזיהום העולמי בשל אי־קיום אספות וכנסים בין־לאומיים וארציים בצורה פיזית ועוד. עם זאת, כאנשים הפעילים בשימור המורשת, המפגשים האנושיים והמגע עם אתרי מורשת ועם החומר עצמו חסרים לנו מאוד.

לאחר שנים של תסכול ודאגה עקב חוסר פעילות בזירת המורשת העולמית בישראל, מאז התקררות היחסים בין ישראל לאונסקו והפרישה הסופית של ישראל מהארגון בינואר 2019, איקומוס ישראל יכולה להסתכל באופטימיות זהירה על שינוי גישה מצד משרדי הממשלה הקשורים להתנהלות ישראל כמי שחתומה על האמנה למורשת עולם וחברה בה (ולמעשה לא פרשה ממנה מעולם). תקוותנו היא כי התפתחות זו, לצד שינויים גיאופוליטיים עולמיים ורצון גם מצד הנהלת אונסקו, יביאו בהמשך לחזרת הפעילות המלאה של המנגנונים האמונים על ניטור האתרים המוכרזים, הפיקוח עליהם והקידום שלהם, וגם של אתרים חדשים פוטנציאליים על פי האמנה. עבור איקומוס ישראל התפתחות זו היא בבחינת פתח לחזור ולמלא את אחד מייעודיו העיקריים של הארגון: ייעוץ בנושאי המורשת העולמית (בארץ ובעולם), וקידום שימור המורשת המוכרזת וזו שיש לה הפוטנציאל לכך.

הוועדה לתיירות מורשת

לפניכם דיווח משולחנה של הוועדה לתיירות מורשת, שהוקמה בארץ אך לא מזמן ומובילה אותה האדריכלית ומורת הדרך הילה קרן־שטיינמץ: מורשת מוחשית ובלתי מוחשית, מגוון תופעות טבע, עשרות אלפי שנות התיישבות אנושית ויעד נשגב לעולי רגל - כל אלה מאפיינים את מגוון אתרי התיירות והמורשת בישראל. הוועדות המדעיות באיקומוס משמשות אמצעי מרכזי להעברת מידע מקצועי בין מומחי שימור בעולם בנושאי ההגנה על המורשת וניהולה, וכל אחת מהן פועלת בתחומה. בוועדה המקומית לתיירות מורשת אנחנו עוקבים אחר הנושאים העומדים לפתחה של הוועדה הבין־לאומית, וכמובן אחר המתרחש בארץ.

שנה לא פשוטה עברה על כולנו, ובכל זאת בשוליה הצלחנו להיפגש, לדון ולהתרגם: בראשית השנה, בינואר, אירח אותנו חבר הוועדה רוני פלד למפגש במוזיאון ישראל. רוני מרכז את הקשר בין מורי הדרך לבין המוזיאון,

ציילום: הילה קרן־שטיינמץ

בית משפחת שעיב בעכו, שבו ביקרו חברי הוועדה במהלך הסיור. צילום: הילה קרן־שטיינמץ

אדרי' שמואל גילר, חוקר תולדות תל-אביב-יפו ודוקטורנט בלימודי ארץ ישראל, פעיל בוועדת שימור מחוז תל-אביב

מגדלור במהלך העבודות. צילום: ראובן אברמוביץ (ציפס)

במגדלור נמל יפו העות'מאני ניתן להבחין לראשונה בתצלום של הצלם הצרפתי פליקס בונפילס (Bonfils) משנת 1867. הוא מתנשא מעל מצודת הנמל, שעדיין ניצבה בשלמותה באותם ימים, בחצר הבית שהמסורת הנוצרית ייחסה לשמעון הבורסקאי, ובו החיה הקדוש פטרוס את הנערה הצדקת טאביטה. המוסלמים בנו במקום את מסגד אל-טאביה. מאז שנת 1875 הייתה משפחת זכריאן הארמנית אחראית לתפעול המגדלור, והיא מתגוררת במקום עד היום.

מתקן המגדלור המשושה ניצב על בימה בנויה ששימשה מכל לאחסון גושי הקרביד, החומר שממנו הופק גז האצטילן שהצית את האור. בשנות העשרים הוחלף מגדלור העץ למגדלור פלדה מתוצרת החברה הצרפתית בארביי וטורנאט, ובשנת 1938 בנו הבריטים את מגדלור הבטון הניצב במקום עד היום.

הסכם הזיכיון להקמה ולתחזוקה של המגדלורים ברחבי האימפריה נחתם ב-20 באוגוסט 1860 בין שר הימיה מהמט עלי פאשה לבין הצרפתים ברנארד קאמיל קולאס (Collas) ומאריוס מישל (Michel) כנציגי החברה שהוקמה לצורך כך. קולאס היה קצין אוניות סוחר וזם צרפתי, אביר לגיון הכבוד הצרפתי וחבר המסדר המלכותי הרוסי סנט סטניסלב. הוא השקיע בחברת הרכבת יפו-ירושלים, ושימש מנהלה בפריז משנת 1889. המנהל הכללי והיוזם של חברת המגדלורים היה מישל - קצין ים, בעל תואר מאג'ידי

מדרגה רביעית, תואר שהעניק הסולטן עבדול חמיד השני לזרים שסייעו לעות'מאנים במלחמותיהם באירופה.

בעקבות הסכם שנחתם בתקופת מלחמת קרים (1853-1856) בין הסולטן עבדול מאג'ידי לשגריר צרפת אנטואן טובאנט מונה מישל לראש מנהלת המגדלורים. ההסכם נחתם ל-24 שנים, והעניק לחברה את הזכות לבנות, לתחזק ולתפעל את המגדלורים ולגבות מס מחברות האוניות על פי משקל המטען שהן נשא. מחצית מהמס הנגבה נשארה בידי החברה, ומחציתו האחרת הועברה לממשל העות'מאני. ערב מלחמת העולם הראשונה עמד תעריף מס המגדלור על חצי פיאסטר טורקי לטון במטען שמשקלו עד 800 טון, וירד לכדי רבע פיאסטר במטען העולה על משקל זה.

החברה הקימה בארץ ארבעה מגדלורים: אחד בעכו, שניים בחיפה ואחד ביפו. עם כינון ממשלת המנדט האזרחית בשנת 1920 הציעה החברה למשרד המסחר והתעשייה הבריטי להמיר את תעריפיה ללירות מצריות, על פי שער המרה של 87 גרושים ללירה זהב טורקית, והסכימה להעניק הנחה של עשרים אחוזים למסחר הבריטי. במגעים לחידוש החוזה שהחלו בשנת 1924 טענה החברה כי היא עדיין בעלת הזיכיון, וכי ב-27 ביוני 1921 הגיעה עם משרד המסחר והתעשייה הבריטי לידי הסכמה בדבר המשך ההפעלה וגביית המס. בהמשך התברר כי לא היה הסכם, וכי ההצעה לא אושרה כדין ולא הבשילה לכדי חוזה חתום.

על פרטי ההסכם עם "הזכיינים", כפי שכוננו בנוסח ההסכם המקורי, ניתן ללמוד מגרסה מתוקנת שלו משנת 1925, אז דרשה החברה מממשלת בריטניה לחדשו. ב-6 בספטמבר 1924, במועד שבו, לדעת החברה הצרפתית, תם הסכם החכירה הרשמי שנחתם בשנת 1899, היא פנתה בבקשה לחדש את ההסכם עם ממשלת ארץ ישראל. החברה טענה כי בשנת 1913 האריכה הממשלה העות'מאנית את הסכם החכירה עד שנת 1949, מכוח "חוקים זמניים" שנחקקו באותה שנה, ודרשה לכבדם על פי הסכם הקפיטולציות עם הממשל הטורקי. החברה גייסה לעזרה גם את שגריר צרפת בלונדון מר פלוריאן, והוא פנה בבקשה לשר המושבות

הבריטי ליאופולד אמרי לסייע לזכיינים ולחדש את ההסכם. מר גרינשאו ממחלקת המסחר הימי הבריטית העביר את התייחסותו. הוא הטיל ספק בכך שהסכם הקפיטולציות אכן בוטל בהסכם לוזאן, אולם גרס כי ניתן לטעון שתעריפי המיסים לגבי פלשתינה ניתנים לשינוי על פי הנספח להסכם. הנספח דן בזיכיונות בטריטוריות עות'מאניות, וקבע כי יש להתאימם לתנאים הכלכליים החדשים. לדבריו, למשרד יש עניין במגדלורי פלשתינה כדי לפקח על יעילותם ולא להכביד במיסים על הספנות. באפריל 1925 חודש ההסכם.

ביוני 1934 החלה בניית הנמל החדש ביפו. המבנה הראשון שנבנה היה מחסן ההדרים הצפוני (כיום האנגר מספר 1). במאי 1935 שלח מר אברלה, נשיא איגוד הספנות ביפו, מכתב למנהל הנמל, והתריע על הסכנה הצפויה לאוניות עקב הסתרת המגדלור על ידי גג המחסן. הנהלת הנמל החליטה באספה מיוחדת על בניית מגדלור חדש במקום המתקן המיושן. החברה הצרפתית הגישה הצעה לבניית מגדל בטון בגובה 12 מטרים ובקוטר פנימי של 1.40 מטר, עם מתקן אופטי שקוטרו חצי מטר. המתקן אמור היה להבהב ל-0.3 שניות בהפסקות של 0.7 שניות, ולהאיר לטווח של 16 מייל (כ-25 ק"מ). עלות הקמתו של מגדל הבטון הייתה 1,250 לא"י, ועלות הציוד האופטי - 990 לא"י. על מקום המגדלור התגלתה מחלוקת בין הוואקף המוסלמי לבין המנזרים הקתולי והארמני, שטענו לחזקה על המקום. כדי להימנע מעימותים משפטיים הוחלט על הגשת תוכנית בניין עיר שתאפשר עלייה בגרם מדרגות מרציף הנמל אל המגדלור. גרם המדרגות נבנה מבטון, והוא קיים עד היום. הבנייה הסתיימה בסוף שנת 1938. המגדלור חדל לפעול בשנת 1965, והפנס האופטי הועבר לנמל אשדוד החדש. לאחרונה הוחזר הפנס למקומו. המועצה לשימור אתרים פעלה בשיתוף נציגי עיריית תל-אביב-יפו כדי להביא לייצובו ולשימורו של המגדלור, ובימים אלה שוקדת חברת "אתרים" על שימורו. בשלב הראשון הציבה חברת "עמידר" פיגומים סביב המגדלור, כדי להסיר ממנו חלקים רופפים ומסוכנים, וכעת נערכים להשלמת התיעוד לקראת עבודות השימור.

לזכרו של יוסי פלדמן (1932-2020)

מייסד המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל והמנכ"ל הראשון שלה

יוסי בחזית השימור

עמרי שלמון, מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

והקמתה, עם חברים רבים אחרים, של המועצה לשימור אתרים. לא בכדי קבע יוסי את משרדי המועצה במקוה ישראל, ופעל ללא לאות לשמירת אדמותיה ולישימור הגרעין ההיסטורי של בית הספר החקלאי.

יש להניח שכל אחד מאיתנו נושא עימו את ה"יוסי" שלו. בוודאי אלה הקרובים אליו, ובהם רבים בעמותה שלנו ובוועד המנהל, גם זה החדש שנבחר. עבורי מדובר בריצה למרחקים ארוכים, שהחלה בראשית שנות התשעים בצפון, באתרים, במוסדות השונים, ברשויות, בפרויקטים, במאבקים, בקשר עם הציבור ומערכות החינוך. זהו צבר של שנים שהכול קרה בהן, בנקודות הזמן הרבות והשונות שעברתי עם יוסי בדרכים, לעיתים בדרכים לא דרכים, ועל כך אני מכיר לו תודה גדולה וכנה.

חיינו כאן כהרף. מעטים מאיתנו זוכים לעמוד במרכזן של יצירה וחלוציות חשיבתית ומעשית. יוסי זכה, זכינו כולנו.

ב-4 בנובמבר 2020 הלך לעולמו יוסי פלדמן ז"ל. בכל שנותיו ניצב יוסי ב"חזיתות" שבהן יזם, המציא, והוליך מעשים שהשפעתם ונוכחותם בנופי ארצנו יהיו איתנו עוד שנים רבות. לפיכך מותו הוא אבדה גדולה ומעציבה, אך הוא הותיר לנו במעשיו שובל ארוך של יצירה, כזו החורגת מתחום הזמן והמקום.

בשנותיו האחרונות, כשבריאאותו הולכת ורופפת, שקד יוסי על כתיבתם של שני ספרים: **בבריתך** – סיפור חייו ופרקי יצירותיו, ו**מקוה ישראל – תלמידים לוחמים בתש"ח**. בספר זה הוא פורס את קורותיו כתלמיד במקוה ישראל, שניצבה במרכז מרבית פעולותיו בשנים שלאחר מכן, ובמיוחד את ייסודה

שורה עליונה, מימין לשמאל: הצבת שלט המועצה בטקס האזכרה לציון שישים שנה לשיירת הדסה. יוסי בחברת ראש עיריית ירושלים לשעבר אורי לופליאנסקי והנהלת בית החולים "הדסה". צילום: איציק שוויקי, 2008; יוסי ונשיא המועצה שלמה הלל ז"ל באסיפת העמותה במקוה ישראל. מקור: ארכיון המועצה לשימור אתרים, 2009; הנפת האונייה במחנה המעפילים עתלית. צילום: אלון בדיחי, 2008; שורה אמצעית, מימין לשמאל: ערב הוקרה ליוסי פלדמן במכון איילון. יוסי בחברת עמרי שלמון, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים. צילום: אלי נאמן, 2013; יוסי בבית ילין במוצא, בתחילת עבודות השיקום. צילום: איציק שוויקי, 2006; טקס חנוכת המבואה במכון איילון. מימין לשמאל: יוסי פלדמן; שוקי פורד, לשעבר ראש העיר רחובות; בנימין נתניהו, ראש הממשלה; עו"ד צבי האזור, לשעבר מזכיר הממשלה. צילום: חנוך גרייזיקי, 2004; שורה תחתונה, מימין לשמאל: ביקור בחצר כנרת במסגרת סיור הוועד המנהל באתרים בצפון. מקור: ארכיון המועצה לשימור אתרים, 2007; חנוכת מרכז השוטר והנוטר במשטרת נהלל ההיסטורית. יוסי בחברת איל בצר, ראש המועצה האזורית עמק יזרעאל. מקור: ארכיון המועצה לשימור אתרים, 2007; גמר חידון שרוליק. מקור: ארכיון המועצה לשימור אתרים, 2008

זכרון יעקב ושל ממילא בירושלים, לחקיקה בכנסת לשימור בית פרומין בירושלים והיכל העצמאות בתל-אביב ועוד.

אף שהכרתי את ההיסטוריה היישובית של הארץ, בעבודתנו המשותפת גילה לי יוסי ישראל נסתרת; אתרים ומבנים ברחבי הארץ, שלרוב רק חלפתי לידם. הוא הפגיש אותי עם אנשים מיוחדים, ובעיקר גילה לי את העושר שבעולם השימור, את הסיפור שמאחורי הבתים, ולימד אותי עד כמה חשוב להציל אותם כדי שימשיכו ויספרו את סיפורו של מקום, סיפורם של אנשים. אהבת הארץ הייתה נר לרגליו, ובשימור האתרים ההיסטוריים ראה את תמצית עבודתה של המועצה.

יוסי הלך לעולמו ביום רביעי, י"ז בחשוון תשפ"א, 4 בנובמבר 2020. קורות חייו, כפי שיופיעו להלן, צורפו להמלצתה של המועצה לשימור אתרים להעניק ליוסי את פרס ישראל על מפעל חיים. כולנו סברנו שהיה ראוי לכך.

האם אפשר עדיין לחדש ולספר על יוסי פלדמן דברים שטרם סופרו. אני משערת שכל מי שנפגש עם יוסי הבין עד כמה המורשת והנחלתה חשובות לו, ובעיקר אהבת המקום.

המפגש הראשון שלי עם יוסי היה עם סיום לימודי התואר השני שלי באוניברסיטה העברית בירושלים. חברתי אורלי אראל, שכבר עבדה במועצה לשימור אתרים במסגרת החברה להגנת הטבע, המליצה לי להצטרף לצוות המועצה בניהולו של יוסי. ואכן, מסגרת העבודה במועצה תאמה את התמחותי.

עם קבלתי לעבודה יוסי לא העניק לי מאה ימי חסד, ונשלחתי מייד לערוך סקר אתרים ביישובי הדרום – רביבים, גבולות, בית אשל ואחרים. אני משערת שביקש לבחון את כישורי. כפי הנראה הצלחתי...

עם השנים נושא השימור קיבל תאוצה, ובקרב הציבור גברה ההבנה בדבר הצורך בשימור. כך מצאתי את עצמי שותפה להפגנות על שימורן של

שורה עליונה, מימין לשמאל: יוסי (שלישי מימין) בטיול הקבוצה מרביבים לאילת, 1951; יוסי בזכרון יעקב, 1945; יוסי פלדמן, 1969; שורה אמצעית, מימין לשמאל: חיפוש מערות במדבר יהודה, 1962; חקלאות עתיקה בעין גדי, 1964; יוסי באילת, 1949; שורה תחתונה, מימין לשמאל: יוסי בחברת פרופ' יגאל ידן, 1960; המשרד של יוסי בחברה להגנת הטבע. מקור: אוסף יוסי פלדמן

להיפרדות המועצה מהחברה להגנת הטבע ולהפיכתה, משנת 2008, למועצה עצמאית (עמותה רשומה).

יוסי עשה רבות כדי להטמיע את ההבנה בדבר חשיבות שימורם של אתרי המורשת הבנויה בקרב הציבור הרחב, אנשי המקצוע, אנשי התכנון, מקבלי החלטות ברמות המוניציפלית והממלכתית ואנשי החינוך הפורמלי והבלתי פורמלי. דבריו של יגאל אלון ז"ל היו למוטו של עשייתו: "עם שאינו מכבד את עברו ההווה שלו דל ועתידו לוט בערפל". ואכן כיום, יותר מ־36 שנה מיום הקמת המועצה – נושא שימורם של אתרים ומבנים היסטוריים נישא בפי כול.

במהלך שנות העשייה הללו, בניצוחו של יוסי פלדמן, שונן דפוסי חשיבה ותכנון בתחום השימור. מבנים ומתחמים רבים ברחבי הארץ שומרו, ושנינו פני יישובים. די אם נזכיר את זכרון יעקב, ראש פינה, מזכרת בתיה ותל-אביב – ובה העיר הלבנה, מתחם דרום הקריה (שרונה), מתחם תחנת הרכבת הטורקית על גבול יפו-תל-אביב – המושבה הגרמנית בחיפה, מחנה המעפילים עתלית, מכון איילון בגבעת הקיבוצים ברחובות, הצלת בניין פרומין (מקום מושבה הראשון של הכנסת בירושלים) ומבנים נוספים בירושלים, ועוד ועוד. ממציאות של הרס והזנחת אתרים שהיו בבחינת "אבני דרך" של מעשה ההתיישבות הפכה המציאות לשילוב מבני העבר בתוכניות פיתוח.

יוסי הקים את מנגנון הפעולה של המועצה בפריסה ארצית. הוא ריכז כוחות רבים של אנשי מקצוע, אנשי ציבור ואנשי רוח, ועורף של נאמנים ומתנדבים. בעזרתם, ולעיתים בדרך של מחאה ומאבקים, הצליח ליצור יש מאין ארגון חזק ובעל משמעות בציבוריות הישראלית.

כדי לעגן את השימור במערכת החקיקה פעל יוסי בכנסת ובוועדותיה לתיקון חוק התכנון והבנייה בנושא שימור אתרים – התוספת הרביעית לחוק, תיקון 31 בשנת 1991. בהעלאת חשיבות השימור כנדבך בשרשרת הדורות בפני חברי כנסת הביא להקמת לובי פעיל בכנסת לשימור המורשת הבנויה.

בשנים 1990–1991, כאשר גלי העלייה מחבר העמים הביאו עולים רבים שחיפשו תעסוקה, הצליח יוסי לרתום קבוצה גדולה של בעלי מקצוע בתחומי השימור, התכנון והבנייה, ולאחר שעברו הכשרה מתאימה הועסקו כולם כמהנדסים, טכנאים, נגרים ובנאים במגוון נרחב של אתרים הנמצאים בתהליך שימור ושחזור ברחבי הארץ. כך ידע יוסי לחבר בין פעילות קליטת עולים בעבודה לבין הפגשתם עם נושאים הקשורים לראשית ההתיישבות.

במגמה להנחיל לדורות הבאים את מורשת ההתיישבות בארץ ישראל היה יוסי חלוץ הקמתם של אתרי הביקור והמוזיאונים בהתיישבות. אתרים אלו, המושכים קהל מבקרים מהארץ ומחוצה לה, מהווים גם מרכזי למידה למערכת החינוך הפורמלית והבלתי פורמלית באמצעות תצוגות ומערכי הדרכה. אחד משיאי הפעילות להנצחת מורשתם של ההתיישבות והמאבק היה הבאתה של אונייה אל מחנה המעפילים בעתלית ושחזורה כדגם של אוניית מעפילים.

ברמה הלאומית הממלכתית של השימור יזם יוסי את פרויקט ה־50 – שימור 50 אתרי המורשת הבנויה בשנת ה־50 למדינה. בהמשך לפרויקט זה יזם בשנת 2009 את הפרויקט המוכר כתוכנית הממשלתית – "תוכנית מורשת" במשרד ראש הממשלה, שבהמשך היה לציוני דרך – אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת.

לאות הוקרה על פועלו של יוסי למען שימור אתרי המורשת הבנויה, כולל שימור תחנות מסעם של בנימין זאב הרצל והמשלחת הציונית בארץ ישראל (1898), שילוטן ופעילות חינוכית להקניית מורשת זו, השיא יוסי משואה ביום העצמאות תש"ע. באותה שנה נחוג יום העצמאות בסימן "אם תרצו אין זו אגדה" – הישגי מדינת ישראל במלאת 150 שנים להולדתו של חוזה המדינה בנימין זאב הרצל.

יוסי פעל כל השנים במסירות ובנאמנות למען ביצורה של המועצה ולהגנה על אתרים היסטוריים. ללא תכונות אלו של דבקות במשימה ואהבת הארץ לא היינו זוכים לקידום הנושא באופן שבו פעל. מעשהו הוא מעשה ראשוני וחלוצי, מופת לרבים ותרומה רבת-ערך לחברה ולארץ.

יוסי פלדמן נולד בתל-אביב בשנת 1932 כבן שלישי במשפחה. אביו, אברהם פלדמן, עלה באונייה "רוסלאן" עם אימו וארבעת אחיו הצעירים, לאחר הפוגרום ביהודי העיירה גרוסולבה. אברהם פלדמן היה מראשוני עובדיה של קרן קיימת לישראל; אימו, פאניה, הייתה אחות במקצועה.

ילדותו של יוסי עברה עליו בתל-אביב הקטנה של אותם ימים. בד בבד עם לימודיו בבית הספר היסודי "בית חינוך לילדי עובדים" היה פעיל בתנועת הנוער "המחנות העולים". תנועת נוער זו נטעה בו את ערכי היסוד של אהבת האדם והארץ, נופיה וטבעה. עם סיום לימודיו בבית הספר היסודי עבר ללמוד בבית הספר החקלאי מקוה ישראל.

בזמנו הוקנתה לחניכים בצד הלימודים גם הכשרה טרום-צבאית, ויוסי הצטרף לארגון ה"הגנה". בתום הלימודים במקוה ישראל יצא עם קבוצתו להכשרה, ועשה את שירותו הצבאי במסגרת גרעין נח"ל שהשלים את קיבוץ רביבים בנגב.

בשנים 1950–1959 היה חבר קיבוץ רביבים ועסק שם בחקלאות ובבנייה, אך למעשה הקדיש חלק ניכר מזמנו ללימוד ול"גילוי" הנגב. לצד עבודתו בקיבוץ הרבה להדריך טיולים בנגב ובמדבר יהודה, והתמקד בנושאים הקרובים לליבו: חשיפת ציורי סלע במקומות נסתרים בנגב והשתלבות במשלחת ארכיאולוגית בראשותו של נלסון גליק, שבמסגרתה איתר אתרים ומצודות מתקופת המקרא. יוסי השתתף גם במשלחת הארכיאולוגית הראשונה במצדה, בראשותו של שמריה גוטמן. במהלך שנים אלה, תחת פיקוחו והשגחתו של פרופ' מיכאל אבן ארי, היה יוסי אחראי לשחזור העיר הנבטית ביזנטית שבטה, והפעיל את תחנת הניסיונות לשחזור החקלאות הקדומה בעבדת.

בשנים שבהן היה חבר קיבוץ רביבים יזם יוסי והקים את גרעיני "לנגב" – גרעיני נח"ל של בני נוער שלא היו מאורגנים במסגרת תנועתית, ובזכות הצטרפותם למפעל זה יצאו להתיישבות בנגב.

בשנת 1959 עזב יוסי את קיבוץ רביבים, הצטרף אל מייסדי החברה להגנת הטבע והלך לממש את אהבתו וחלומו הגדולים: הקמת מוסד קבוע להדרכה וללימודי הטבע והסביבה בתוככי השטח. הוא המציא, הקים וניהל את בית ספר שדה הראשון בארץ – עין גדי. בהיותו הראשון בסדרת בתי ספר שדה שהקימה החברה להגנת הטבע לפי אותו מודל התווה בית ספר שדה עין גדי את התבנית והתוכנית של מוסד מיוחד זה. בעין גדי הוחל בשילובם של בני הנוער בפעילות מגוונת דוגמת טיפוח שמורת הטבע בעין גדי, פריצת שבילים חדשים לטיול במדבר יהודה והשתתפות בחפירות ארכיאולוגיות מקומיות. כל אלה תוך קיום טיולים ופעילויות במדבר יהודה ובעין גדי.

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

גולת הכותרת בפעילותו של יוסי היא הקמת המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל בשנת 1984. מאז הקמתה ועד אוקטובר 2010 (עת פרש מעבודתו) פעל יוסי ללא לאות לקידום שימורם של מבנים ואתרים מימי ראשית ההתיישבות ועד הקמת המדינה. ביוזמתו ובזכות המאמצים הרבים שהשקיע שוקמו ושוחזרו במסגרת זו אתרים היסטוריים רבים ברחבי הארץ.

ההתעוררות הציבורית וההכרה בצורך לשמר אתרים ומבנים שהוקמו משנת 1700 ואילך – שרידים וזכר לאירועים היסטוריים רבי-משמעות המשקפים את קורות ההתיישבות בארץ ישראל – החלה לאחר שבמשך עשרות שנים לא הייתה כל התייחסות לחשיבותם ולמשמעותם, והם הלכו ונהרסו.

לאור זאת החליטה הכנסת בשנת 1984 על הקמת גוף ציבורי אשר יפעל להגנה, לטיפוח ושימורם של אתרים ומבנים הקשורים למורשת הבנויה בארץ ישראל. הכנסת פנתה אל החברה להגנת הטבע לפתח במסגרתה מועצה ציבורית לשימור מבנים ואתרים, ובגוף זה פעלה המועצה עד סוף שנת 2007. יוסי פלדמן, כעובד בכיר בחברה להגנת הטבע וכמי שהקים את בית ספר שדה עין גדי, קיבל על עצמו את הקמת המועצה בפועל, ועמד בראשה – כמנכ"ל – עד אוקטובר 2010.

תחת שרביט ניהול המועצה לשימור אתרים תפסה את מקומה בהווה הציבורית והמקצועית ובקרב מקבלי החלטות. הוא שהוביל גם את המהלך

יוסי לשם, פרופסור אמריטוס באוניברסיטת תל-אביב. היה בעבר מנכ"ל החברה להגנת הטבע, ועוסק זה חמישה עשורים במחקר, בחינוך ובשימור הציפורים ובתי גידולן.

"יוסי פלדמנים", לתת להם את המפתחות והם כבר יסיעו בעצמם את החברה לאופקים חדשים...

יוסי היה שילוב נדיר של איש חזון ומעש. כשהיה ממוקד מטרה לא כולם הצליחו ליישר איתו קו, אך כמו שאמר משה דיין, "מוטב להיאבק בסוסים אבירים כאשר הבעיה היא איך לבלום אותם, מאשר לדחוק ולהאיץ שוורים המסרבים לזוז". יוסי היה סוס דוהר שאי אפשר לרסנו...

יוסי היה גם איש שדה מחונן, והכיר את המדבר ככף ידו. כמדריך ידע להלהיב את חניכיו ולסחוף אותם איתו בהתלהבותו.

כשהייתי מנכ"ל החברה להגנת הטבע נדרשנו לגייס עוד ועוד משאבים ממשרד החינוך. גיבשתי "צוות מנצח" של "שלושת היוסים" - יוסי פלדמן, יוסי לב ארי ואנוכי - ופעמיים-שלוש בשנה הדרכנו בשדה יומיים-שלושה את מנכ"ל משרד החינוך זבולון אורלב ואת צוותו. ההשפעה על התמיכה בפעילותנו הייתה מיידית!

המועצה לשימור אתרים, שיוסי היה מנהלה במשך 26 שנים, נפרדה לצערי מהחברה להגנת הטבע ויצאה לעצמאות מלאה. אך אנו נשארו ידידים, ומדי פעם הייתי מביא אורחים למקוה ישראל או למחנה המעפילים עתלית. שם הם זכו להדרכתו של יוסי, שגם בגיל מתקדם המשיך להתלהב כמו מדריך צעיר שרק השתחרר מצה"ל.

בערוב ימיו, כשעמרי שלמון החליף אותו בתפקיד מנכ"ל המועצה, היה יוסי מתקשר אליי דרך קבע בדרכי מהאוניברסיטה אל ביתי בהר גילה, והייתי קופץ לבקרו בבית נקופה. יוסי התעניין תמיד לשמוע "מה חדש בחברה להגנת הטבע". למרות הנתק, היא נשארה בשר מבשרו! גם אהבתו המיוחדת לפנינה רעייתו ריגשה אותי תמיד.

אף שיוסי לא היה צפר, הוא נהג לבוא לימי העיון שלנו בחנוכה, והתפעל מהקהל העצום שהתכנס. אני נהייתי להקניט אותו ולומר לו כי אל המועצה מגיעים אנשים שהעבר מעניין אותם, ואילו אל הצפרות מגיעים צעירים שהעתיד מרתק אותם...

אכן, אבד לנו אדם ייחודי, בעל יכולות יוצאות דופן לשימורה של ארץ ישראל הישנה והטובה. לא בכדי זכה יוסי להדליק משואה ביום העצמאות בשנת 2010.

יהיה זכרו ברוך

את יוסי הכרתי עת התחלתי לעבוד בחברה להגנת הטבע, בשנת 1971, כמדריך ביולוג בבית ספר שדה הר גילה. שמעתי עליו לראשונה ממנהל בית הספר יורם בן מאיר (פיצ'י). יורם סיפר לי איך הקימה החברה להגנת הטבע רשת של בתי ספר שדה בעקבותיו של יוסי, שהיה "החלוץ לפני המחנה" והקים את בית ספר שדה הראשון בעין גדי.

דרכינו הצטלבו עד מהרה. בשנת 1972 התחלתי את מחקרי לתואר שני על העיט הניצי, שהלך ונכחד מנוף ארצנו. מדבר יהודה היה אז "המצדה" של שארית האוכלוסייה המקומית, והיו בו תשעה זוגות מקננים. ביליתי ימים רבים בתצפיות במצוקי האזור, ומהר מאוד מצאנו יוסי ואני אהבה משותפת: יוסי למצוקי ולערוצי מדבר יהודה, ואני - לעופות הדורסים המקננים בהם.

כמדריך צעיר בחברה להגנת הטבע חיפשתי דמויות שאפשר ללכת בעקבותיהן ולארוך, וללמוד איך יוזמים, חוקרים, ומחנכים את הנוער לאהבת הטבע והארץ. יוסי היה ללא ספק מ"דור הנפילים" ההולכים ונכחדים מנוף ארצנו. כבר במפגשים הראשונים הוא זכה להערצתי ולהערכתי, ובהמשך נעשינו חברים קרובים, ונותרנו חברים קרובים גם כשזכיתי לכהן כמנכ"ל החברה להגנת הטבע (1991-1995) והייתי מנהלו של יוסי, שכבר עמד אז בראש המועצה לשימור אתרים, שעדיין הייתה בניהולה של החברה להגנת הטבע. לא פסקתי להתפעל מהאנרגיות הבלתי נגמרות של דמות יוצאת דופן המסמנת לעצמה מטרה וחותרת אליה בהתמדה, בנחישות, ובכישרון "להדליק" מקבלי החלטות ולסחוף אותם לסייע במשימה: לקדם את שימור האתרים.

התקבלתי לחברה להגנת הטבע על ידי פרופ' אמוץ זהבי. גם הוא היה עבורי דמות משמעותית לחיקוי ולהערצה. למדתי ממנו רבות כיצד לחשוב מחוץ לקופסה, ליוזם, לתת לאנשים לנהל ולהתקדם. אמוץ עשה זאת עם יוסי, ולאורך הקריירה שלו נתן לו לפרוץ קדימה. כך בהקמת בית ספר שדה הראשון בעין גדי, וכך בניהול ההפקה של האנציקלופדיה של החי והצומח. אומנם עזריה אלון היה העורך הראשי של היוזמה הענקית הזאת, אך יוסי היה, כדרכו, ה"בולדוזר" שהניע את כל ההפקה.

לאמוץ הייתה בערוב ימיו ביקורת על החברה להגנת הטבע. אני כבר הייתי איש סגל באוניברסיטת תל-אביב, ואמוץ, שהתיידדתי איתו מאוד, חזר ואמר לי כי החברה להגנת הטבע חייבת לגדל עוד עשרה

עיט ניצי עם שני גוזליו - קן בנחל דרגות שבמדבר יהודה: מסלול טיול ייחודי בין גבי מים ומצוקים נישאים, שיוסי פלדמן הכשיר. ציור: Juan Varela. ציור בשנת 2017 בכנס של 24 ציירים בין-לאומיים להצלת ים המלח ונופי מדבר יהודה וירדן

"אולם הכנסים". צילום מסך, עיבוד: תמר טוכלר

כנס השימור הבין-לאומי הווירטואלי: Colors and Textures of the World

תמר טוכלר, סמנכ"לית קשרי חוץ, סטטוריקה ומדיניות שימור

ב-14-15 בינואר 2021 התקיים כנס שימור וירטואלי ראשון מסוגו, שהתמקד בשימור עיטורי קירות צבע, אומנות ציורי קיר ושימור צבע באתרי מורשת בישראל וברחבי העולם.

המועצה לשימור חברה לנבחרת AFR - Architectural Finishes Research, שבחברה לקיים את הכנס הבין-לאומי השביעי שלה בישראל, וזאת משום העושר האדיר של ציורים, עיטורים וכתובות מכל התקופות המצויים כאן. מרבית האוצרות הללו אינם ידועים; הם מסתתרים מתחת לשכבות הטיח, והולכים ונעלמים – בשל חוסר מודעות או חוסר רצון להצילם ולשמרם. מטרתנו הייתה לחשוף באמצעות הכנס את הידע, הכלים והפוטנציאל הטמונים בעולם שימור הצבע והציורים בפני קהלים מגוונים בארץ ובעולם. הכנס קודם מתוך רצון עז להביא לחשיפת נכסי התרבות הללו ולשימורם, ובאמצעותם להעצים את ערכי המקום וחשיבות המורשת.

הקורונה אתגרה אותנו, אך במקום לבטל את הכנס או לדחות אותו יזמה המחלקה ליחסים בינלאומיים של המועצה לשימור אתרים בשיתוף עם ינון הכהן הפקת כנס על פלטפורמה וירטואלית ייחודית, במטרה שזו תעורר עניין, תחשוף ותנגיש את הידע לקהלים רחבים של מקבלי החלטות, אדריכלים, מעצבים, משמרים, חוקרים והציבור הרחב. חיברנו לאירוע גם את פרויקט סקר אומנות הקיר בישראל מבית היוצר של יד יצחק בן-צבי בניהולה של נירית שלו-כליפא, פרויקט ארצי חשוב המשותף לצינוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, משרד התרבות והספורט והמועצה לשימור אתרים. במסגרת האירוע הושקו בולים מיוחדים שהופקו בנושא, והוצגו עבודות תיעוד של אוצרות נסתרים.

האירוע התקיים במרחב וירטואלי המדמה מרכז כנסים. ניסינו לייצר חוויה אחרת ולא מנוכרת בתקופה שבה חיים בין זום לזום, בלי קשר אמיתי בין אנשים. בחרנו למקם את הכנס במרחב שרונה, שהפרויקט שנעשה בה לשימור ולשחזור עיטורי קיר הוא מהמובילים בישראל. את הבאים לכנס קיבלו דמויות שהנחו בעברית ובאנגלית, והמידע היה מוגש. המשתתפים יכלו לסייר ולנוע בין ביתנים לאולם הכנסים בלחיצת כפתור. יצרנו סרטונים עם סיורים וירטואליים בשטח. שר התרבות והספורט חילי טרופר, מנכ"ל משרד ירושלים ומורשת אבי כהן, מנכ"ל המועצה לשימור

אתרי מורשת בישראל עמרי שלמון ומנכ"ל יד יצחק בן-צבי יעקב יניב בירכו את הבאים. באולם הכנסים התקיימו עשרות הרצאות מומחים, ובמסגרתן הוצגו פרויקטים ומחקרים בנושא שימור צבע וציורים באתרי מורשת ברחבי העולם. המרצים הגיבו און-ליין לצ'טים, והתקיימו פגישות זום בנות מאות משתתפים.

נוסף על כך התקיימה פעילות אינטראקטיבית בביתנים של ארגונים בין-לאומיים דוגמת אסורסטאורו (Assorestauro) האיטלקי; שגרירות פורטוגל בישראל; מינהל התכנון; כל ארגוני השימור, ובהם רשות העתיקות, רשות הטבע והגנים ואיקומוס; וכן כמה חברות מסחריות מובילות בתחום. בביתנים התקיימו סיורים וירטואליים, צ'טים, פורומים מקוונים ומפגשים מקצועיים. לכנס נרשמו כ-1,500 משתתפים מישראל ומרחבי העולם, ובהם יותר ממאתיים סטודנטים. בכל אחד מהמושבים לקחו חלק מאות משתתפים. ניתן לומר כי בזכות הקורונה נולד מפגש מוצלח בין חדשנות לשימור, הכנסנו קצת צבע ותרמנו לשינוי תודעתי ויישומי. התגובות היו מרגשות, והרגשנו שהכנס השיג את מטרתו.

זו הבמה להודות לכל מי שהתגייס ותרם להצלחת הכנס, ובראש ובראשונה לשי פרקש, יו"ר ועדת ציורי הקיר באיקומוס ישראל. שי זם את הבאת הכנס לישראל, הוביל את ועדת ההיגוי הבין-לאומית ואת ה"קול קורא" לגיוס המרצים לכנס, ועודד אותי להרים הכפפה ולקיים כנס כזה כנגד כל הסיכויים בתקופה לא פשוטה. תודה גם לג'סיקה זנדני, שתמרנה בין הגורמים השונים ברחבי העולם, ליקטה את ההרצאות וגייסה חברות. אנחנו כבר מתחילים לחשוב על הכנס הבא.

"הביתנים". צילום מסך, עיבוד: יעל אטקין

מעמדה של מורשת תרבות בעידן של משבר

פרופ' עירית עמית-כהן, חברת הוועד המנהל של איקומוס ישראל ושל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מרצה במחלקה לגיאוגרפיה וסביבה, אוניברסיטת בראל

איש מאיתנו אינו יכול לשער מה יהיו השלכות העתידיות של משבר הקורונה (COVID-19), שהתחולל ועדיין מתחולל בשנים 2020 ו-2021, על חינו. אבל לכולנו ברור כי יהיו אלו השלכות רחבות היקף, והן לא תפסחנה על מעמדם של נכסי מורשת תרבות מוחשיים. הריחוק החברתי, הצמצום של אפשרויות התנועה במרחב, החוויה הווירטואלית, התמורות המתחוללות בפיתוח אמצעי הוראה, ובעקבות זאת בהקניית כישורי מחקר ולמידה – לכל אלה יהיה ביטוי ביחסנו לנכסי מורשת תרבות ולמגוון האפשרויות ליהנות מהם ולפעול בהם. המגבלות שמייצרת המגפה מעוררות דילמות רבות. חלקן כלכליות – שינויים תעסוקתיים, חשש לפגיעה בעובדים בנכסי מורשת תרבות, וחיפוש אחר פתרונות. אחרות נקשרות בהכרח כי נדרשת חשיבה חדשה בדבר ניהול המפגש בין הנכס שהוכרז לשימור לבין המבקר או הצופה בו. הדילמות ביחסי המבקר והנכס נולדו עקב הוויתור על הסיוע, מחיקת חוויית המימוש וחסרונה של ההנאה שהמפגש נועד לייצר. למרות כל אלה, בחינה נוספת של ההתפתחויות שנקשרו במגפת הקורונה חושפת עוד צד, וכדאי לנתחו, להכיר את יתרונותיו, ואולי גם ללמוד מהם בנוגע לתופעות ולאירועים דומים עתידיים. הסקירה שלפניכם נועדה להציג יתרונות אלה. היא מבוססת על מחקרים שהולידה המגפה.¹ מתוכם בחרתי להאיר כמה היבטים המבליטים את השינויים שחלו בתפיסת המשמעות של "המוחשיות", מאפיין מרכזי של מורשת התרבות המוחשית.

בין עיתות של עומס תיירות לבין תקופות רגיעה, וכך לנתח את קצב השינויים. כך קרה באתרי מורשת עולם כמו ונציה או עתיקות רומא, וכך קרה בבית שערים, בעבדת ובבית גוברין. בתקופה זו צצו כלי הערכה (assessment) חדשים, שהתמקדו לא רק בערכי התרבות של הנכס אלא במצבו הפיזי ובכדאיות השימור שלו בטווח הארוך. כלים אלה מקדמים תוכניות להתמודדות עתידית עם פגיעה ב"כושר הנשיאה" (הפיזי, הכלכלי, החברתי והסביבתי) של אתר מורשת תרבות.

נכסי מורשת תרבות בשטחים פתוחים: סגירתם של אתרים היסטוריים ושל אוספים ותערוכות של חפצי מורשת במוזיאונים ובגלריות חידדה את ההבחנות בין סוגים שונים של נכסי מורשת תרבות. במשך שנים נתפסו נכסי מורשת תרבות בשטחים פתוחים כחלק ממרחב פתוח, חסרי שימוש, ומשום כך הוזנחו. בגלל השינוי שחל במעמדם של השטחים הפתוחים בעיתות של סגר, וההתייחסות אליהם לא רק למקום פנאי וביילי אלא גם כאל מקום מפגש ומקלט מהסגירות שכפתה המגפה, זכו הנכסים הפזורים בהם להתעניינות מחדשת. חוויית הביקור בהם התעצמה, נעשית חשיבה מחדשת על האפשרויות להשתמשם, ונידון תפקידם לשמש אמצעי לשחזור נוף תרבות, נוף תעשייתי וכפרי-חקלאי (ראו תצלומים). ההתעניינות בנכסים הללו מעודדת את הקריאה לייצבם, לשמרם ולדאוג להישרדותם בדורות הבאים.

התאמות בזמני הפתיחה ובמסלולי ביקור: השינוי שחל בהרגלי הביקור באתרי מורשת בתקופות סגר חייב לפתוח אותם בשעות לא מקובלות, וליצור מסלולי ביקור המתאימים לקבוצות קטנות – משפחות, זוגות ויחידים. התאמה זו נדרשה בעיקר בנכסי מורשת בשטחים פתוחים – פארקים ארכיאולוגיים, תשתיות מים וזרמים, מתקני תעשייה, מכרות ומחצבות. גם במקרה זה בולטים הצמצום שחל במעורבות של מדיניות צמוד לקבוצה המתירת, העדפת הסיוע העצמאי וההדרכה הווירטואלית. התפתחות זו תרמה גם לפיתוח תשתיות לתיוור בלילה ואמצעי הדרכה טכנולוגיים חדשים.

הבחנה בין מוזיאונים בנכסים היסטוריים לבין מוזיאונים במבנים חדשים: סקר שנערך ביולי 2020 בקרב איגוד מנהלי מוזיאונים בארצות הברית American Alliance of Museums, AAM² העלה כי 30% מכלל המוזיאונים האמריקניים לא ישרדו, כנראה, את מגפת הקורונה. נתונים דומים עלו מסקרים של רשת ארגוני המוזיאונים האירופיים³, של ICOM⁴ ושל UNESCO⁵.

החשש מפגיעה בנכסי מורשת מוחשית בטווח הקרוב והאפשרות להופכה ליתרונות בטווח הרחוק

"עלייה" במספר "המבקרים" באתרי מורשת בעקבות "הזלת" הוצאות הביקור: הסרתן של מגבלות המרחק, ביטול הצורך להתחשב בגודלן של קבוצות מבקרים ולהתייחס לזמן ולמשך הביקור – כל אלה קידמו אתרים, חלקם ידועים יותר וחלקם ידועים פחות, והם זכו עתה להארה באמצעות הרשתות הדיגיטליות. כך קרה במוזיאונים באתרים היסטוריים בערים גדולות וביישובים קטנים, בפארקים ארכיאולוגיים, במערות ציורי קיר שהגישה אליהן מותרת רק ליחיד סגולה. הביקור הווירטואלי בהם לא נתפס עוד כחד-פעמי או כמתאים רק לקבוצת מיקוד מסוימת המתמחה בתולדות הנכס ובשימורו. להפך, גדלה ההתעניינות בנכס ובמגוון ההפעלות שלו ואת הביקור. ככל שהתעניינות התעצמה התחזקה גם נכונותם של מנהלי אתר מורשת תרבות, של המדריכים ושל האוצרים לקדם ולשכלל תוכניות ביקור ולמידה. היצירתיות, החדשנות וההנגשה הווירטואלית היו למילות מפתח בפיתוח אתרי המורשת התרבותית.

פעילות חינוכית מותאמת משבר: תקופת הקורונה קידמה לא רק את הסיוע הווירטואלי; היא גם אפשרה ניתוח מעמיק של מאפייני ההוראה המקוונת וניצול יתרונותיה בחקר נכסי מורשת תרבות. כך למשל הודגשו האפשרויות לפתח כישורי יצירה בעקבות הקניית כלים לאפיון ולפרשנות "מרחוק" בנכסים מוחשיים. התפתח שיח ביקורתי בזכות השימוש הגדל במקורות המידע בתקופת הקורונה, וההכרה במגוון אפשרויות ההשוואה והביסוס. כל אלה עודדו פיתוח של אמצעים דיגיטליים חדשים.

חיסכון בהוצאות תחזוקה, תעסוקה והפעלה: החיסכון נובע מהשינויים שחלו בהרגלי הביקור והתיור, וברבים מהמקרים נתפס כשלילי משום שהתלוו לו פיטורים. אבל יש מקרים שבהם החיסכון הוא תוצר של התייעלות, אם הודות לפיתוח אמצעי תצוגה וסיוע וירטואליים שאינם נדרשים למדריכים צמודים וקבועים, אם עקב הגידול שחל במספר "המבקרים" ואינו מחייב תוספת עובדים, באפשרויות התרגום, אחסון המידע, הנגישות וקלות השימוש החוזר בו. **"מנוחה" ושיקום:** פסק הזמן שיצרה מגפת הקורונה מאפשר לאושש נכסי מורשת תרבות של אתרים שסבלו מלחץ גובר של תיירות המונים ומפגיעה בערכיהם הפיזיים והתרבותיים, ולשקמם. הוא גם קידם את האפשרות להשוות

1. N. A. Silberman, (to be published in 2021). Good-bye to all that: COVID19 and the transformations of cultural heritage. *The International Journal of Cultural Property*, 28.

2. American Alliance of Museums (2020). *National Survey of COVID19: Impact on US museums*. <https://www.aam-us.org/wp>

3. Network of European Museum Organizations (2020). *Survey on the impact of the COVID-19 situation on museums in Europe*. https://www.nemo.org/fileadmin/Dateien/public/NEMO_documents/NEMO_COVID19

4. ICOM (2020). *Museums, museum professionals and COVID19: Survey results*. <https://icom.museum/wp-content/uploads/2020/05/Report-Museums-and-COVID-19>.

5. UNESCO (2020). *Museums around the world in the face of COVID-19*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373530>.

נכסים לשימור בשטחים פתוחים ואפשרויות המחקר והלמידה בימי מגפת הקורונה. מחצבת השיש בחפציבה, בעמק המעיין, למרגלות הגלובע. צילום: עירית עמית-כהן

האם להוסיף ולהקפיד על השחזור המוחשי, על המגע, הביקור והמפגש הבלתי אמצעיים, או להעדיף את השימור, הביקור והסיוור הווירטואליים, שהוצאותיהם פחותות ואפשרויותיהם מגוונות.

2. סוגיות שנדחקו בעבר מהשיח השימורי זכו עתה להתעניינות מחודשת. באלה נכללו דיון רחב במורשת במחלוקת ובתפקידה לייצר שיח ביקורתי; חלקם של ערכים לא מוחשיים בתהליך הבחירה, המיון, האפיון והשימור של נכסי מורשת תרבות מוחשית; אחריותו של דור ההווה לשימור נכסי מורשת תרבות עבור דור העתיד; נגישות וירטואלית לאוספים פרטיים של נכסי מורשת תרבות מוחשית שעתידיים להיכחד בגלל שינויי אקלים ואירועי הרס מכוונים.

סיכום

להתפרצות הקורונה השלכות ארוכות טווח; שינויים שאת מאפייניהם ואת עוצמתם קשה לצפות, אבל על קיומם והשלכותיהם לעתיד אין ויכוח – ובאלה השלכותיהם על מעמדה ותפיסתה של מורשת התרבות המוחשית. בהשלכות אלה בולט הערעור שחל בתפיסת "המוחשיות" של הנכס – הממשות הפיזית, מגוון הפעולות לשימור, הביקור בנכס, ההנאה המוחשית כל כך מעצם הקרבה והמגע, ואמצעי ההדרכה שהתמקדו בנוכחות הפיזית של הנכס והפריטים ההיסטוריים. מצב זה הוא מצע למחקרים אינספור, אך כבר עתה ביכולתנו להעמיק בהשלכות, ביתרונותיהן ובחסרונותיהן, למתוח ביקורת ולתהות את מה לקדם ועל מה לוותר.

לעומת זאת, במוזיאונים בנכסים היסטוריים התחזית הייתה עגומה פחות. ההסבר לעמידותם היה שהאוספים או הנכסים עצמם אינם עומדים למכירה. מכירה לכיסוי הוצאות תחזוקה של נכסים ופריטים בתקופות משבר היא מקובלת, אך נדירה במוזיאונים שבהם הנכס הוא בעל ערכים היסטוריים. רבים מהמוזיאונים הללו נתמכים או מנוהלים על ידי גורמים ציבוריים, ומלווים בתוכניות שימור ארוכות טווח המבטיחות את שרידותם. עם זאת, כדי להצדיק את התמיכה בהם נדרשים הממונים על מוזיאונים אלה לחדד עוד יותר את מאפייניהם הייחודיים של הנכסים ולהתאים את הפעילות בהם למצבי משבר.

היבטים חדשים לתפקידם של נכסי מורשת תרבות בעידן של משבר:

השנה האחרונה התייחדה בחשיבה חדשה על ייחודה של מורשת התרבות המוחשית. שני נושאים בלטו במיוחד:

1. הדיון התיאורטי בתקופת הקורונה המעיט לעסוק בשימור הפיזי עצמו (preservation), כזה שמתמקד באותנטיות, נושא שזכה להדגשת יתר בשנים האחרונות בעקבות עקרונות אמנת נארה (1994). הוויתור על הדגשת יתר של האותנטיות בלט לא רק בהקשר של שימור פיזי, אלא גם בעקבות השימוש הגובר באמצעים וירטואליים כדי לאפשר "ביקור" המתבסס על צפייה והדרכה נאותות מרחוק, בלי ביקור מוחשי וקרוב. נושא זה התחדד אומנם בשנים האחרונות בעקבות הקצנה דתית, שרפות ושינויי אקלים, שהביאו עימם הרס מוחלט של נכסי מורשת תרבות ברחבי העולם בלי שום אפשרות לשקמם. מגפת הקורונה חיידה עוד יותר את הדיון במשמעות השימור:

כפרי נוער במחוז מרכז בן שמן, עיינות ויוענה ז'בוטינסקי: ערכים בין היסטוריה לחדשנות

טל בן נון גלז, מנהלת מחוז מרכז; תמר טוכלר, סמנכ"לית קשרי חוץ, סטטוריקה ומדיניות שימור

בישראל יש כ־300 מוסדות המשתייכים לחינוך ההתיישבותי, ובהם בתי ספר חקלאיים. חלקם הפכו עם השנים לכפרי נוער, ושרידיהם וסיפורם הם חלק מתולדות ההתיישבות הציונית בארץ ישראל. בזכות הרצף התפקודי נשמרו ברבים מבתי הספר הללו מתחמים חינוכיים חקלאיים כפי שתוכננו בראשיתם, ובהם מבנים היסטוריים ונוף צמחי חקלאי. מאמר זה יציג את סיפורם של שלושה כפרי נוער: בן שמן, עיינות ויוענה ז'בוטינסקי.

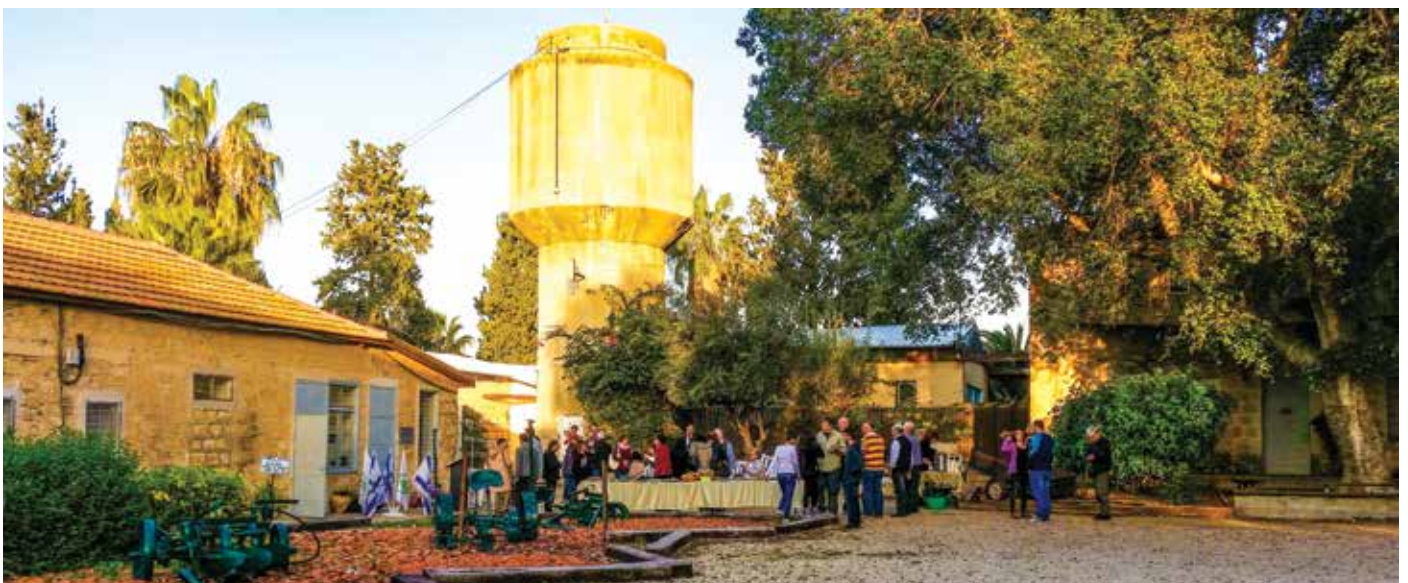
פינה בחצר ההיסטורית של כפר הנוער בן שמן. צילום: טל בן נון גלז

המועצה האזורית חבל מודיעין, משמרים את הרפת השנייה של הכפר כדי להפוך גם אותה למרכז מבקרים, שיצטרף למוזיאון הוותיק. חצר בן שמן, מרכז הכפר היום, התפתחה בשלבים במשך כ־25 שנה בטרם הוקם כפר הנוער, ומציגה סיפור מורכב ומרתק. אדמות בן שמן (חדיד) נקנו בשנת 1904 על ידי חברת גאולה; בין 1904 ל־1927 עברו על המקום שינויי בעלות וייעוד תכופים. בתחילה פעל בו בית חרושת עתיד (ביח"ר שמן, שעבר לחיפה בהמשך), וב־1905 הקים בו ישראל בלקינד בית יתומים ליתומי פרעות קישינייב. בית היתומים נסגר ב־1909, ואז עברו האדמות לידי קק"ל. בהמשך הקימה קק"ל במקום חווה חקלאית בראשות האגרונום יצחק וולקנסקי. החווה שרדה את שנות מלחמת העולם הראשונה, אך נסגרה ב־1919 והפכה לחוות ניסיונות בראשותו של וולקנסקי (על שמו נקרא מכון וולקני של משרד החקלאות). המבנים נבנו בחלקם מאבני כורכר עם גגות רעפים בטכנולוגיה של תחילת

בעבר כל כפרי הנוער היו חקלאיים, וכפרי הנוער ההיסטוריים במחוז מרכז הם עדיין כאלה. אך בשנים האחרונות עוברים על כפרי הנוער שינויים מפליגים. מצד אחד רשות מקרקעי ישראל "חומדת" את שטחי החקלאות הנרחבים ששייכו להם. רבים מהכפרים במחוזות תל-אביב והמרכז שוכנים על אדמות מבוקשות ויקרות, והנדל"ניסטים לוטשים אליהן את עיניהם. מצד אחר, החקלאות שכפרי הנוער התבססו עליה בראשית דרכם איבדה מיוקרתה ומהמעמד שהיה לה בתחילה כדרך הנכונה ל"כיבוש הארץ". יוקרה שהולכת ודועכת במדינת ישראל.

כפרי הנוער צריכים אפוא "להמציא את עצמם מחדש", להבנות את הערכים שהם מנחילים לחניכיהם ולחזק אותם באמצעים אחרים. רבים מהכפרים פונים מצד אחד לחדשנות חקלאית ולמצוינות, ומצד אחר שוקדים על חיזוק הקשר של החניכים לארץ וגאווותם בעברו של הכפר.

שלושה כפרי נוער היסטוריים במחוז משלבים חדשנות והיסטוריה בשלבים שונים של פיתוח. מרכז המבקרים המתפתח בכפר הנוער בן שמן מציג חקלאות חדשנית בענף הלול – לול אוטומטי חדשני, וכן חממה הידרופונית משוכללת ביותר. בד בבד נבנה כבר לפני יותר מעשור המוזיאון של בן שמן, ביוזמתו, בתמיכתו ובעידודו של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל וקרן רש"י. המוזיאון נבנה כ"ענף" של הנוער בכפר בניצוחו של שוקי שוקרון, המנצל את סיפורו הייחודי כדי לארח קבוצות ולהדריך את ילדי הכפר. בד בבד מטרתו היא לשמר את המבנים ההיסטוריים, לפתח ארכיון ולטפח את הגאווה המקומית על התרומה שהייתה לכפר לפיתוח המדינה ולהגנתה במהלך יותר מתשעים שנות קיומו. מנכ"לית הכפר ד"ר אילנה טישלר, ועימה הצוות המצוין שלה, ממשיכים את המסורת, ועם המועצה לשימור אתרים וציוני דרך – אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, ובתמיכת משרד החקלאות

החצר ההיסטורית בכפר הנוער בן שמן. צילום: טל בן נון גלז

"כ"מנחם בגין מבקר בכפר הנוער יוענה ז'בוטינסקי לרגל חנוכת חדר האוכל
"בית אניטה", 1964. באדיבות מכון ז'בוטינסקי

חדר האוכל בכפר הנוער יוענה ז'בוטינסקי. צילום: טל בן נון גלז

מגדל המים בכפר הנוער יוענה ז'בוטינסקי. צילום: טל בן נון גלז

שוקדים גם כאן על שילוט המבנים ועל בניית פרוגרמה לשימור ולפיתוח הכפר כמרכז מידע וביקור. גם כפר הנוער יוענה ז'בוטינסקי משלב פיתוח טכנולוגי וחקלאות עם מבנים היסטוריים מתחילת שנות החמישים, ומבנים ברוטליסטיים מעניינים כמו חדר האוכל והספרייה של הכפר. אחד המבנים המעניינים הוא "דיר מטוסים", שבשנותיו הראשונות של הכפר הוכשרו בו החניכים כטכנאי מטוסים, בשיתוף עם חיל האוויר. כיום המבנה משמש דיר עיזים ולול לתרנגולות חופש – הסבה מעניינת של השימוש.

* **לעיון נוסף:** ינקלביץ, אסתי, עמית־כהן, עירית (2012). המשכיות תפקודית – מנוף לשימור מכלולי מורשת: סיפורם של כפרי נוער ובתי־ספר חקלאיים. **אתרים – המגזין**, 2, עמ' 97–106.

המאה ה־19 וחלקם כצריפי עץ, הם מבטאים את ייחודו האדריכלי של המקום עד ימינו. בשנת 1927 הגיע למקום זיגפריד להמן עם קבוצה בת כחמישים יתומים מליטא והקים במקום את כפר הנוער החקלאי הראשון בארץ ישראל, בן שמן. מאז ועד היום סיפורו של הכפר שזור בתולדות מדינת ישראל, הקמתה וההגנה עליה, ומהווה מקור גאווה לתלמידים ולעובדים.

כפר הנוער ההיסטורי השני המשלב מורשת מקומית, חינוך מתקדם וחדשנות הוא **עיינות**. בראשית שנות השלושים הוקם ביוזמתה של עדה פישמן מימון "משק הפועלות להכשרה חקלאית על ידי נס ציונה". תחילתו של משק הפועלות ברפת הבנויה, שם גרו הנערות ועבדו. בהמשך נבנו מבנים נוספים, אשר כיאה לתקופה נבנו בסגנון הבינלאומי (הידוע כ"באוהאוס"). המשק הוקם על אדמות קרן קיימת לישראל על ידי מועצת הפועלות של ויצ"ו, ותוכנן על ידי האדריכל ריכרד קאופמן וכמה אדריכליות מובילות. ב־1941 הפך המקום לבית ספר חקלאי לבנות, ב־1945 שולבו בו גם בנים, ולאחר קום המדינה הוא היה לכפר נוער.

כפר הנוער החקלאי עיינות ממשיך את החזון המקורי ומהווה מרכז חינוכי, ערכי, לימודי ותרבותי, מרכז לחלוציות ולחדשנות לצד שמירת מורשת המקום. יוזמה משותפת של המועצה לשימור אתרים ושל הנהלת הכפר בראשותו של נעם שפר וארגון נעמ"ת הביאה לשימור המתחם ההיסטורי. המבנים ההיסטוריים שולטו, והוחלט להקים בבניין הרפת ההיסטורית מוזיאון שיספר את סיפור המקום, מייסדיו, מוריו ותלמידיו. פעולות ההצלה והשימור לוו בוועדת היגוי והתבססו על תיעוד היסטורי, כדי לשמר את המבנה באופן האתונטי ביותר; להשתמש ככל שניתן בטכנולוגיות ובחומרים מקוריים, ולמזער את הפגיעה בנכס ההיסטורי בעת התאמתו לתפקודו הנוכחי. עוד הוחלט, לראשונה בישראל, להפעיל בתוך אתר המורשת מכינה קדם־צבאית.

בשנת 2020, במלאת תשעים שנה לייסוד משק הפועלות, הושלמה הקמת המוזיאון. הפרויקט מומן בסיועם של משרד החקלאות, קרן קיימת לישראל, נעמת, האפוטרופוס הכללי, משרד ירושלים ומורשת, משרד התרבות, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומכינת אדרת. כן הוקם ארכיון מרשים בסיוע הצעירים. בעיינות פונים כיום לייצור המבוסס על העבר החקלאי אך מתמקד בנישות ייחודיות דוגמת גידול סוסים ננסיים, ייצור תמרוקים מבוססי צמחים טבעיים, לול מתקדם ועוד.

כפר הנוער השלישי במחוז שהבין לאחרונה את החשיבות שבהנגשת הסיפור ההיסטורי לחניכים ולציבור הוא **כפר הנוער יוענה ז'בוטינסקי** שרשת "עתידי" בראשותו של תומר גולדפרב. הכפר ממוקם ממערב לבאר יעקב. הנהלת הרשת, המנכ"ל דני שנהר וצוותו מבנים כי הסיפור ההיסטורי הייחודי של הכפר, מייסודה של בית"ר, משמש עוגן לפיתוח הגאווה המקומית ולמיתוגו של המקום. הם פונים עם המועצה לשימור אתרים, וציוני דרך – אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת לשימור הגרעין ההיסטורי ולבניית מרכז מבקרים. בימים אלו נעשה תיעוד של הכפר על ידי אדרי' תמר דה לה זרדה. בד בבד

רפת בעיינות לאחר השימור. צילום: מיכאל יעקובסון

מוזיאון בית חנה סנש

אדר' נעמה נאמן מזרחי, מנהלת מחוז חיפה, גליל מערבי ומנשה

חנה סנש, חברת קיבוץ שדות ים, יצאה ב־1944 לשליחות הצלה שממנה לא שבה. לזכרה הקימו חברי הקיבוץ את בית חנה כמרכז תרבות, לימוד והנצחה. המבנה נחנך ב־1950 כחלק ממתחם אדריכלי אחד שכלל גם את מעוז הים והמוזיאון לעתיקות קיסריה. המתחם תוכנן על ידי האדריכל שמואל מסטצ'קין בסגנון הבינלאומי המאוחר. ב־1991 נפתח המקום למבקרים, והוא מציע חזיון אור־קולי וסדנה לכיתות בית ספר. עם השנים המבנה נזקק לשיקום ולשימור נרחבים. למשימה נרתמו ציוני דרך – אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, משרד התרבות והספורט, קיבוץ שדות ים והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. פרויקט השחזור והקמת התצוגה מחדש הבשיל לאחר שהמועצה לשימור אתרים לקחה על עצמה את ניהולו בשיתוף עמותת חנה סנש וקיבוץ שדות ים. התהליך היה כרוך בקשיים רבים, והצריך שיתוף פעולה הדוק ונכון עם אנשי הקיבוץ. במיוחד ראוי לציין את גילי אמיר, הממונה על הפרויקט מטעם הקיבוץ. את האוצרות הסופית עשו שונית גל ויהודה וגמן, לשעבר חברי קיבוץ שדות ים, ועבודת העיצוב הופקדה בידי "טחנה לעיצוב".

בנובמבר 2020, במלאת 76 שנים למותה של חנה סנש, נפתח הבית המחודש לקהל.

בית חנה סנש בסיים העבודות. צילום: נעמה נאמן מזרחי

צריף חדר האוכל בקיבוץ אילות

עפר יוגב, מנהל מחוז דרום

צריף חדר האוכל כלל שלושה חדרים – חדר אוכל, מטבח ומועדון לחבר, והוא שימש את חברי הקיבוץ עד שהושלמה בנייתו של חדר האוכל החדש בשנת 1985. בהמשך הוסב חדר האכילה לספריית חברים, והמטבח – למשרד הקיבוץ, הנהלת חשבונות, חדרי רכזים ובעלי תפקידים אחרים. שימור הצריף כפעולה משותפת לכלל הקהילה זכה בהסכמה גדולה של החברים, כדי שיהיה מוקד לפעילות חברתית ערכית לדורות, שיספר על עשייתם הברוכה של הוותיקים מחד גיסא ועל תוכניות לעתיד מאידך גיסא. מקום שהוא בראש ובראשונה עבור אנשי המקום, וכרובד נוסף – עבור אורחי היישוב. חברי הקיבוץ ראו בשיפוץ בדרך של עשייה התנדבותית שלהם ערך קהילתי חשוב.

המועצה לשימור אתרים הפיקה תיק תיעוד באמצעות ד"ר נטלי מסיקה; המהנדס דוד שוורץ ממחלקת התכנון וההנדסה ערך את הסקר ההנדסי; עיצוב: חברת טוקן. שותפים לפרויקט ציוני דרך – אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, החטיבה להתיישבות בהסתדרות הציונית, מועצה אזורית חבל אילות וקיבוץ אילות.

חנוכת הצריף בקיבוץ אילות, 10 בפברואר 2021. צילום: עפר יוגב

שילוט במחוז חיפה, גליל מערבי ומנשה

אדר' נעמה נאמן מזרחי, מנהלת מחוז חיפה, גליל מערבי ומנשה

השנה הוכנו ונתלו שלטים כחולים במגוון מקומות ברחבי מחוז חיפה, גליל מערבי ומנשה. בחיפה נתלו כמה שלטים חדשים, ושלטים לוואדי סאליב ולוואדי ניסנס נכתבו וייתלו בקרוב. כן שוקמו כמה שלטים שנפגעו, עוקמו או נתלשו ממקומם. נתלו שלטים גם באולם גולן בגבעת חביבה, בבית הביטחון בקיבוץ עין שמר, ובסנדלרייה של כפר מסריק – שם חנכו את השלט האלוף (במיל") אורי אור, יו"ר הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרים; עמרי שלמון, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים, ואנשי הקיבוץ.

חנוכת השלט בסנדלרייה בכפר מסריק. מימין לשמאל: מנהלת חצר ראשונים כפר מסריק אפרת פלד שדה; סגן ראש מועצה אזורית מטה אשר אייל רייז; מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון; יו"ר הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרים האלוף (במיל") אורי אור; מנהלת מחוז חיפה, גליל מערבי ומנשה אדר' נעמה נאמן מזרחי; מנהל הקהילה ירון רייז; מהנדס ראשי, המועצה לשימור אתרים אהרון לויטן. צילום: בני ברק, כפר מסריק

מרכז מבקרים בית ראשונים בנימינה

אדר' נעמה נאמן מזרחי, מנהלת מחוז חיפה, גליל מערבי ומנשה

בנימינה הוקמה ב־1922 על ידי הברון רוטשילד, ובית צ'ודקוב, שנבנה בשנת 1925, הוא מבנה טיפוסי של בית איכרים במושבה. הבית נתרם למועצה המקומית. לאחרונה הסתיים שלב השימור הפיזי של המקום בשיתוף פעולה של המועצה המקומית, אנשי המקצוע של הקהילה הגרמנית של קיבוץ בית אל, ציוני דרך – אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, חמ"ת והמועצה לשימור אתרים. בבניין יפעלו מרכז מבקרים וארכיון המושבה. התערוכה שמקימה באתר חברת טוקן תספר את סיפורם של המושבה ושל אנשיה.

מרכז מבקרים בית ראשונים בנימינה. צילום: נעמה נאמן מזרחי

גשר רכבת העמק בגשר הישנה

אורי בן ציוני, מנהל מחוז צפון

הגשר נבנה בשנת 1904 כחלק מקו "רכבת העמק". במהלך מלחמת העצמאות הוא פוצץ, כמו שני הגשרים של צידו, על ידי כוח "גולני", בניסיון לעצור את הכוחות הירדניים והעיראקיים.

בימים אלה, מחשש להתדרדרות במצב הפיזי של הגשר, הוחלט לטפל בקמרון הפגוע. המועצה לשימור אתרים בשיתוף עם ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת ועם משרד התרבות והספורט נערכה למשימה. המדידות בוצעו על ידי א.א.ג. אזוט; התייעוד נעשה על ידי אדר' גילה מרגולין; הסקר ההנדסי והתכנון ההנדסי בוצעו על ידי משרד שפר-רון מהנדסים.

הביצוע המורכב, שכלל הכנת תבנית קמרון עץ גדולה ושילובה תחת הקמרון לטובת הטיפול הפיזי, בוצע על ידי המועצה לשימור אתרים בניהולו של ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי.

גשר הרכבת בתום העבודות. צילום: ארנון חפץ

שימור מגדל השמירה במגדל

אורי בן ציוני, מנהל מחוז צפון

בגיליון 10 של אתרים - המגזין התפרסם מאמרו של אדר' ירון טוראל על ה"ביצורנות", אותם מבנים שהגנו על היישובים העבריים בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-20. * הביצורנות מוקמו בפאתי היישובים ונועדו להגן עליהם מפני התקפות, בעיקר לילות, של הכנופיות הערביות.

בסוף 2020 שימרה המועצה לשימור אתרים מבנה הגנה מעין זה בפאתיה הצפוניות של המושבה מגדל, באמצעות צוותי השימור בניהול ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי, ובשיתוף משרד התרבות והספורט.

* טוראל, ירון (2020). האם הביצורנות הם ורנקולריים? **אתרים - המגזין**, 10, עמ' 105-112.

מגדל השמירה ובראשו מגדל לפרוז'קטור, לאחר השימור. צילום: ארנון חפץ

המבואה באתר הפרדסנות ע"ש מינקוב ברחובות

כרמית רפפורט, מנהלת אתר הפרדסנות

פרויקט המבואה בפרדס מינקוב הוא פרויקט חשוב ורב-שנים, המסמל את החיבור בין החדש לישן ומאפשר לאתר הפרדסנות להכניס חידושים בחוויית המבקר. העבודה על המבואה נמצאת בעיצומה. בשלב זה סיימנו את הקמת השלד, וכיום אנו שוקדים על שלבי הגמר.

את המבואה תכנן אדר' שמואל דוידסון ואדר' מיכל גרינבאום, ועל עבודת הפיקוח אמון ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי במועצה. עם זאת יש לציין כי עוד רבים מעובדי המועצה משקיעים חשיבה ומאמץ בקידום הפרויקט. המטרה היא לאפשר מרחבי תצוגה נוספים במבנים לשימור, ולהשמיש את המבואה כבית קפה קטן. הקמת המבואה התאפשרה בסיוע תרומתי של פרנסיס מינקוף ונחישותו הבלתי נלאית של מנכ"ל המועצה עמרי שלמון, שדאג לגיוס כספים להגשמת הפרויקט.

הדמיה של פנים המבואה. תכנון: אדר' שמואל דוידסון, אדר' מיכל גרינבאום

עבודות שימור ותחזוקה בחאן חדרה

ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי

מוזיאון החאן בחדרה עובר לאחרונה תהליך שיקום, שימור וטיפול בתצוגה. ראשית נאטם הגג (גג בטון משנות השמונים של המאה ה-20). בחדרי התצוגה מחדשים את פני הקירות, ותקרת הקורות המשולבות בקש ובבוץ משוקמת במקומות הנדרשים. בחדר התצוגה הדרומי משוקמים הקירות, הרצפה והפתחים, ולאחר מכן תותקן בו תצוגה חדשה. המקווה עובר שימור מלא הכולל השלמות של קירות במקומות הדרושים, טיח וצבע, כך שהביקור בו יהיה בטוח ומכובד. נוסף על כך מוסדרים ניקוז היסודות, המרזבים והפינה הצפון-מערבית של המבנה, ששקעה ויצרה בעיה הנדסית בחלק זה. העבודות מתבצעות בניהול ופיקוח של הח"מ מטעם המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

החאן במהלך העבודות. צילום: ארנון חפץ

שימור פיזי באתר רכבת העמק כפר יהושע

דקלה ליאני, מנהלת אתר רכבת העמק כפר יהושע

אתר רכבת העמק כפר יהושע זכה להתחדשות עם כניסתם של צוותי השימור של המועצה לשימור אתרים בניהולו של ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי, ועדי ליבנה, ראש צוות, תחום שימור פיזי. במסגרת העבודות עברו שני קרונות המשא המנדטוריים טיפול חיזוני ושימור. אחד הקרונות טופל ביסודיות גם מבפנים, ובקרום ייפתח מחדש לקהל כחלל לפעילות. קרון הטרקלין עבר טיפול נוסף לשימורו, בהמשך לתהליך השבתו לשימוש באתר.

נוסף על כך, הגדר ההיקפית של האתר נצבעה מחדש, בית מס' 7 (בית הטלפואני) גודר והעשבייה שסביבו כוסחה. הקומה התחתונה במבנה הדו־קומתי עברה תיקוני טיח וצביעה, וארגז הרוח בגג טופל. הכתובת המקורית ועליה שם התחנה, "תל אל־שמאם", שצבעה דהה, נצבעה מחדש. במבנה המוזיאון התבצעו איטום וצביעה, ועוד כמה אלמנטים בשטח זכו לטיפול. תודה לצוותי השימור ולנגריית המועצה בראשות אולג קוטיקוב, שפעלו במקצועיות ובמסירות ותוצאות עבודתם ניכרות במראה האתר.

עבודות השימור במבנה הדו־קומתי. צילום: דקלה ליאני

יום עיון לציון 100 שנה לרכבת המנדט

דקלה ליאני, מנהלת אתר רכבת העמק כפר יהושע

בחודש דצמבר 2020 התקיים יום עיון מקוון לציון 100 שנה לרכבת המנדט. יום העיון זכה להתעניינות רבה. את המשתתפים בירכו מיכה מייקסנר, מנכ"ל רכבת ישראל; עמרי שלמון, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים; וסטיב דיוויס, לשעבר מנהלו של מוזיאון הרכבת הלאומי בבריטניה. את יום העיון יזמו חברי פורום מורשת הרכבות, המאגד בתוכו מנהלי אתרי מורשת ומוזיאונים המוקדשים לרכבות היסטוריות בישראל: מוזיאון הרכבת בחיפה, אתר רכבת העמק כפר יהושע, מתחם הקטר בבאר שבע, מסלול יגור, רכבת העמק אלוואי, המכללה האקדמית כנרת (מתחם תחנת צמח) וחווית נהריים בגשר.

ביום העיון נידונו היבטים שונים של פעולת הרכבת בתקופת המנדט: מעבר הרכבות מידי העות'מאנים לבריטים, מדיניות התחבורה של ממשלת המנדט, סיפורה של ה־Palestine Railways – חברת הרכבות המנדטוריות, נוטרי הרכבת, ואף אזכורי הרכבת בשיר ובזמר התקופתיים.

ניתן לצפות בהקלטת יום העיון בערוץ היוטיוב של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון מברך את המשתתפים. צילום: דקלה ליאני

חידוש הצריף באום ג'וני

אורי בן ציוני, מנהל מחוז צפון

בשנת 2010 הוחלט לשחזר את הצריף ההיסטורי במתחם אום ג'וני. אדר' רוני פלמוני תכננה את שחזור הצריף על פי התמונה המיתולוגית של אברהם סוסקין. שצילם את אנשי דגניה עם הצריף שבנו. הבנייה בוצעה אז בידי צוותי המועצה לשימור אתרים.

לאחר פחות מעשר שנים התברר כי לוחות העץ החיצוניים של הצריף בלויים מאוד בשל פגעי השמש ומזג האוויר, וכן עקב היעדר הקפדה של אנשי דגניה על תחזוקה נכונה. לכן לאחרונה, ולקראת שנת ה־110 להקמתה של דגניה א', הוחלט להחליף את לוחות העץ הללו.

העבודה בוצעה על ידי צוותי המועצה לשימור אתרים בניהול ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי ובמימון המועצה לשימור אתרים, משרד התרבות והספורט וקיבוץ דגניה א'.

הצריף באום ג'וני לאחר השיקום. צילום: ארנון חפץ

התמונה ההיסטורית שצילם אברהם סוסקין בשנת 1910

מחנה המעפילים עתלית - רצים קדימה

זהבית וטנברג, מנהלת מחנה המעפילים עתלית

פרויקטים שונים קרמו עור וגידים לאחרונה כחלק מתוכנית פיתוח כללית של המחנה ועל פי תוכנית האב. הפיתוח נמשך על אף מגבלות התקופה, ולא במעט בלחצו של שלמה הלל ז"ל, שביקש ליצור הנגשה נוחה לאתרים שבמחנה.

ברחבי המחנה נפרס מערך של שבילי הנגשה על בסיס התוואי של השבילים ההיסטוריים, והוא מנגיש באופן הראוי ביותר את כל מוקדי הביקור באתר - הצריפים, המטוס והאונייה. פרויקט המטוס מתקדם לקראת הפתיחה להרצה. רמפת העלייה למטוס הושלמה, וכן מדרגות היציאה ממנו. בשבועות הקרובים יחלו בהתקנת הבידוד לקירות המטוס והמדיה. המיצג של המטוס נמצא בישורת אחרונה. תצוגת הקבע בנושא ההעפלה מארצות האסלאם, שתוצג בצריף המטבח ההיסטורי המזרחי, הועברה להפקה. בימים אלו יוצקים את משטח הבטון של רצפת המטבח ההיסטורי המערבי, ובעתיד הצריף ישוחרז.

השותפים והתורמים לפרויקטים אלו: משרד ירושלים ומורשת, משרד התרבות והספורט, משפחת דנגור ו־JNF-USA.

שבילי ההנגשה באתר. צילום רחפן: ארנון חפץ

משטרת יגור: האחרונה במשטרות דאוביגין

אדרי' נעמה נאמן מזרחי, מנהלת מחוז חיפה, גליל מערבי ומנשה

משטרת יגור הוקמה בראשית שנות השלושים, לאחר מאורעות 1929 ולאחר שנרצחו שלושה חברים מקיבוץ יגור. בעקבות המאורעות הובלה ארצה קצין המשטרה הקולוניאלי הרברט דאוביגין (Dowbiggin), והתבקש ליעץ בענייני ביטחון. דאוביגין המליץ על הקמתן של 28 תחנות משטרה, ומהן נבנו בפועל רק חמש - ובהן משטרת יגור. מיקומה של התחנה הבטיח שליטה על כביש חיפה-נצרת סמוך לצומת עם הדרך המובילה צפונה לכפר חסידים, ומול בית המסילאים וקו רכבת העמק. כיום שוכנים בבניין משרדים של הקיבוץ. לאחרונה החלו עבודות לשיקום החזית הצפון-מזרחית, הפונה לכיוון בית המסילאים והכביש ההיסטורי. חשוב לציין שאת חלקה הדרומי של החזית הזאת שינו חברי הקיבוץ בסוף שנות הארבעים, והוחלט לשמרה כפי ששונתה כדי שתשקף חלק מהתפתחותו של הקיבוץ. המבנה והתצוגה שתוקם בו יהיו חלק ממסלול יגור.

השותפים לפרויקט הם ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, מועצה אזוירית עמק זבולון, קיבוץ יגור והמועצה לשימור אתרים. תכנון: אדרי' הרן לוין; ביצוע: אדם הנדסה - דודי כץ; פיקוח: ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי במועצה לשימור אתרים.

משטרת יגור במהלך העבודות. צילום: הרן לוין

פסלי הזאבות מבית החולים האיטלקי בירושלים

איציק שוויקי, מנהל מחוז ירושלים

בראש המגדל הניאורגותי שנבנה בשנים 1912-1916 בבית החולים האיטלקי ברחוב שבטי ישראל, התנוססו בעבר שני פסלי זאבות. הפסלים נפגעו מידי צלפים במלחמת העצמאות ובמלחמת ששת הימים. כיום הם משוקמים על ידי המועצה לשימור אתרים באמצעות המשמר רועי גבעתי, ובקרוב יוצבו מחדש על המגדל.

הזאבות מבית החולים האיטלקי בירושלים. צילום: רועי גבעתי

משטרת אבו גוש

איציק שוויקי, מנהל מחוז ירושלים

לאחר שנים של עזובה אישרה הוועדה המחוזית הקמת בית מלון ומוקד תיירותי במבנה המשטרה הבריטית (טגארט) ובווילה באבו גוש, תוך שימור המבנים ההיסטוריים הקיימים ושילובם עם בינוי חדש. במתחם יוקצה שטח בגודל של 250 מ"ר לפעילות של מוזיאון ומרכז למורשת מח"ל, מלחמת העצמאות והכפר אבו גוש.

משטרת אבו גוש. צילום: איציק שוויקי

התפתחויות במוזיאון הרעות - מצודת כ"ח

עידו קהת, מנהל מוזיאון הרעות

במוזיאון הרעות - מצודת כ"ח מנצלים את ימי הסגר לקידום פרויקטים חשובים, ושניים מהם כבר נמצאים בשלבי סיום. פרויקט אחד הוא סרט חדש המציג את השני משלושת קרבות נבי ישע באופן המותאם גם לילדים צעירים. בסרט החדש דנים בסיפורים המורכבים מנקודת מבטם של שני נערים ונערה בני זמננו. במהלך חודש אוגוסט הוצג הסרט למשפחות וילדים וגרף מחמאות רבות. הסרט הופק על ידי חברת Red Bird, באדיבותם של משרד התרבות והספורט וקרן יק"א.

עוד פרויקט גדול הוא הרחבת ההגשה לאנשים עם מוגבלויות. בשנה שעברה הוספנו כתוביות לרבים מקטעי הווידאו והסרטים, והשנה נרכשו למוזיאון אוזניות להנגשת ההדרכה לקהל עם לקויות שמיעה. נוסף על כך, בסרטים ישולבו הקלטות להנגשה קולית לקהל עם לקויות ראייה, וכן יוכן מדריך קולי לסיור במוזיאון ובו טקסט בלשון פשוטה, עבור קהל עם מוגבלות קוגניטיבית. פרויקט ההגשה כולו נעשה בליווי "נגיש להכיר" מבית עמותת לטם.

פרויקטים אלו מייצגים את ה"אני מאמין" שמובילה המועצה לשימור אתרים - אין "קהל יעד" אחד. אנו משתדלים לעשות ככל שביכולתנו לא למדר שום אדם החפץ לבקר אצלנו. מוזמנים גם אתם!

תמונות מתוך הסרט לילדים

מוזיאון גדרה

טל בן גלז, מנהלת מחוז מרכז

מוזיאון גדרה, השוכן במבנה אקלקטי יפהפה, נבנה ב-1924 והיה שייך לד"ר משה מינץ, ממנסחי תקנון תנועת ביל"ו. עוד בחייו שימש חלקו המערבי למגורים וחלקו המזרחי כ"בית העם" ומקום להתכנסות של התושבים. עם פטירתו של מינץ ב-1930 עבר המבנה לידי ועד המושבה, ובמשך השנים היו לו מגוון שימושים - ספרייה, ראינוע, גן ילדים ובית המועצה. בשנים 1983-1985 הוא עבר שיפוץ ושינויים רבים והפך למוזיאון המושבה גדרה. חזיתו הראשית לא השתנתה.

בשנת 2015 נעשה למבנה תיעוד. הוא עבר שיפוץ פנימי, הגג תוקן והתצוגה חודשה. כל אלה במימון ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת. לאחר הזנחה רבת שנים והתפוררות החזית הגענו סוף סוף לשימור החזיתות, במעורבות של המועצה המקומית גדרה, ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת והמועצה לשימור אתרים.

חזית המוזיאון לפני התפוררות וקטע החזית שהתפורר. צילום: טל בן גלז

מנוע הדיזל ההיסטורי בכפר אעבלין חוזר לחיים

סאמר אל הייב, מנהל מחוז מיעוטים

בקיץ 2019 נקרא אסעד דאוד מ"חצר דאוד", המוזיאון הפרטי בכפר אעבלין, לייעץ בעניין הצלתה של טחנת קמח עתיקה בשפרעם, המופעלת על ידי מנוע דיזל גדול. משהתברר כי אי אפשר לשמר את הטחנה במקומה הוחלט להעבירה לחצר דאוד ושם לשמרה, להתקינה מחדש ולהציגה לציבור המבקרים במקום, לצד בית הבד העתיק שנשתמר בה. הטחנה על המנוע שבה הותקנו בשפרעם בסביבות שנת 1945, ופעלו עד 1995. תהליך הפירוק של הטחנה והמנוע לא היה קל בשל משקלם הכבד. לאחר הפירוק התחיל תהליך ההרכבה מחדש. זה כלל בניית יסודות לחלקי הטחנה השונים וגג להגנה עליהם. בשלב הבא התחיל תהליך השיפוץ, כולל מנוע הדיזל שהפעיל את הטחנה. המנוע הוא מתוצרת חברת רוסטון (Ruston) האנגלית, המוכרת בתחום הייצור של מנועים מסוג זה. זהו מנוע קבוע (stationary engine), בעל צילינדר אחד אופקי. הוא מדגם 8HR, ומייצר 47 כוחות סוס עם 290 סל"ד. הוא שוקל 4.4 טון, וגלגל התנופה שלו ענק - קוטרו 210 ס"מ. מנועי דיזל מסוג זה שימשו מקור כוח להפעלה של סוגים שונים של מיכון חקלאי ותעשייתי בארץ ובעולם החל מראשית המאה ה-20, ונחשבים כיום בעלי ערך רב בשימור המורשת התעשייתית. שאר חלקיה של טחנת הקמח, הכוללים שני זוגות של אבני רחיים ונפה גדולה, נמצאים כעת בשלבי התקנה, ואנו מקווים שאפשר יהיה להדגים את אופן פעולתם באמצעות המנוע.

ניתן להתרשם מפעולת המנוע באתר האינטרנט של "חצר דאוד": www.daoudcourtyard.com

המנוע בחצר דאוד. צילום: אסעד דאוד

מרכז מורשת דן. צילום: עידו קהת

המאפייה בקיבוץ דן. צילום: עידו קהת

שימור ומורשת בקיבוץ דן

יהודית ארזי, יו"ר ועדת שימור ומורשת בקיבוץ דן

כשהקמנו לפני תשע שנים את צוות שימור ומורשת דן הגדרנו לעצמנו שתי מטרות עיקריות: האחת – לקדם פרויקטים שונים בתחום החצר הקיבוצית, למשל שילוט מבנים ואתרי מורשת, פיתוח וטיפוח של מתחמי שימור, והקמת מרכז מורשת לקיבוץ דן. האחרת – הגברת המודעות של הציבור לנושאי שימור ומורשת במרחב הקיבוצי, הקניית ערכי השימור והמורשת כערכים המחזקים את הקהילה, את תחושות השייכות, הלכידות והגאווה המקומית. לשם כך אנחנו מקפידים לשלב בכל שנה תוכן משמעותי ב"חג הקיבוץ", ובמהלך השנה, בחופשות ובחגים, אנו מציעים למערכת החינוך בדין פעילויות בתחום השימור ומורשת הקיבוץ.

בשנתיים האחרונות קידמנו שני פרויקטים חשובים: האחד הוא שחזור ושימור מבנה המאפייה ההיסטורית בדין, כולל התנור המרשים. הפרויקט בוצע על ידי המועצה לשימור אתרים ובמימונה, ותודתנו והערכתנו נתונות לכל העושים במלאכה. במהלך 2021 יושלמו חיבורי המאפייה למערכת התשתיות, והיא תופעל על ידי הזם שנבחר; הפרויקט האחר הוא מרכז מורשת דן, הנמצא בשלבי ארגון אחרונים ועתיד להיפתח לקראת חג הקיבוץ ב-4 במאי 2021. מרכז המורשת שוכן במבנה המכבסה ההיסטורית שלנו, ומתוכנן כמרכז מורשת קהילתי עם פעילויות לכל הגילים.

אירועי תרבות בחצר ההיסטורית במקוה ישראל

חן צוק הלוי, מנהלת מרכז מבקרים מקוה ישראל

אחת הפגיעות המשמעותיות ביותר שהביאה עימה מגפת הקורונה היא סגירת מקומות הבילוי, התיאטרות ומשכני המוזיקה, שיצרה חור ענק בליבם של רבים.

אנחנו ראינו באתר המורשת של מקוה ישראל פוטנציאל לשמש אכסניה לאירועי תרבות, ולשלב בהם סיורים ומופעים בהתאם להנחיות. הודות לשיתוף פעולה עם שחקני תיאטרון הקאמרי, שהציעו את המופע "לילה בפריז", הוצג המופע שלוש פעמים במועדים שונים במרכז המבקרים. המופע זכה לתגובות אוהדות של הקהל, וכך יצרנו מוצר חדש הכולל סיור, מופע ויין. במסגרת המיזם "חוגגים תרבות באתרי מורשת", בשיתוף משרד התרבות והספורט והאפוסטרופוס הכללי, אירחנו עשרות אומנים מהשורה הראשונה, ובהם אלון אולארצ'יק, יזהר אשדות, ערן צור ופיטר רוט. כן שילבנו אירועים למשפחה המציעים הצגות ילדים במרחבי הטבע של מקוה ישראל. אנו מודים על ההזדמנות ומקווים להמשיך בפרויקט גם כשיסתיימו מגבלות הקורונה.

לילות תרבות במקוה ישראל: שחקני הקאמרי במופע "לילה בפריז". צילום: חן צוק הלוי

פרויקט בגרות בהיסטוריה במרכז מבקרים מקוה ישראל

חן צוק הלוי, מנהלת מרכז מבקרים מקוה ישראל

זו השנה השנייה שמתקיים הפרויקט המיוחד שאנו שותפים לו עם תיכון קריית שרת בחולון. היוזמה המשותפת של מרכז המבקרים ושל מורי מגמת ההיסטוריה בתיכון היא להציע לתלמידים בכיתות י' לבחור את מקוה ישראל כיחידת לימוד בבחינת הבגרות בהיסטוריה בשיטת PBL (Project-Based Learning) – למידה מבוססת פרויקט ומקום.

בפרויקט השתתפו ארבע כיתות י' ממגמות שונות. הפרויקט כלל סיור לימודי באתר ההיסטורי, עבודת מחקר מעמיקה על ההיסטוריה של מקוה ישראל, והרחבה בנושאים היסטוריים כללית, ציונות ולאומיות. התלמידים זכו למפגש עם בוגרי מקוה ישראל, האזינו להרצאה בנושא הדרכה באתר מורשת, והכינו תיק סיור ועזרי הדרכה. בשיא הפרויקט התלמידים הדריכו את הוריהם וצוותים מבית הספר באתר.

הפרויקט מוצלח ויוצא דופן, ומאפשר לתלמידים לחוות חוויה לימודית ייחודית ולצאת לפנינה ירוקה בלב העיר. בימים אלה אנו פועלים כדי לשווק אותו לבתי ספר נוספים בחולון.

תלמידי תיכון קריית שרת בהצגת הפרויקט להורים ולמורים. צילום: צוות מרכז מבקרים מקוה ישראל

אתר חברת האשלג הארץ ישראלית ע"ש משה נובומייסקי

עפר יוגב, מנהל מחוז דרום

העבודה במתחם אתר חברת האשלג בעיצומה. הצריפים שוחזרו על ידי חברת כ"ל, ובהם יפעל מרכז המבקרים למפעלי ים המלח ולחברת כ"ל. כעת הם מקבלים את תוכניהם כמבואת כניסה, ומותקנים בהם מערכות מדיה, מיזוג והנגשה וביניהם שבילי קישור.

עד כה טופלו באתר שלושה מבני מורשת: בית הביטחון, ששוקם בעבר על ידי המועצה לשימור אתרים; בית המזכירות (בית הבוץ) – שוקם בעבר על ידי המועצה לשימור אתרים; ומבנה חדר האוכל, אשר שוקם חלקית בעבר. כעת זוכה חדר האוכל שוב לטיפול על ידי קבלן מטעם המועצה לשימור אתרים: כל החלונות, התריסים והדלתות פורקו ונשלחו לשיקום או שיוחלפו; יגג יקבל ציפוי בידוד; למרפסת הקדמית תתווסף רצפת בטון; והצבע יחודש כבמקור.

המבנה ישמש חלק ממתחם מרכז המבקרים, ויובא בו, באמצעים חזותיים ואמצעים של מציאות מדומה, סיפורה של חברת האשלג – החל בתחילת העבודה בצפון ים המלח וכלה בירידה לסדום. לפרויקט שותפים כ"ל והמועצה לשימור אתרים. במחנה יש מבנים נוספים לשימור שעדיין לא טופלו.

מרכז המבקרים באתר חברת האשלג. צילום: עפר יוגב

עבודות הצלה של היקב במקוה ישראל

תמר טוכלר, סמנכ"לית קשרי חוץ, סטטוריקה ומדיניות שימור

אגפו המערבי של מבנה היקב ההיסטורי במקוה ישראל קרס. המועצה לשימור אתרים התגייסה מייד לבקשתה של הנהלת מקוה ישראל לביצוע עבודות הצלה. בשיתוף עם משרד מורשת, כ"ח ומשרד התרבות, ובתיאום עם הוועדה המחוזית, קודמה תוכנית שימור וחיזוק למבנה. שלב א' של עבודות הצלה וייצוב המבנה עומד בפני סיום, ובמהלך השנה הקרובה נמשיך לשלב ב' בעבודות – שימור מלא של מבנה היקב. השימור המלא מתבסס על תיק התיעוד המלא והפרוגרמה האדריכלית שהכיננו אדר' נאור מימר וצוות מקצועי מלווה עם משרד שפר-רונו, מחוז תל-אביב ויועץ השימור של הוועדה המחוזית.

חזית היקב לפני הקריסה. צילום: אוקסנה ברדצקי

פנים היקב במהלך העבודות. צילום: ארנון חפץ

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

המועצה לשימור אתרים אבלה על פטירתם של חברים ומשתתפת בצערם של עובדים וחברים על פטירת בני משפחה

שלמה הלל

נשיא המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

יוסי פלדמן

לשעבר סמנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

מיכל לייבוביץ

עוזרת למנהל מחוז דרום

אדר' מיכל קוצ'יק

ממובילי המאבק לשימור שרונה בתל-אביב

לארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי, על פטירתו של אביו

יצחק חפץ

לתמר טוכלר, סמנכ"לית קשרי חוץ, סטטוריקה ומדיניות שימור, על פטירתו של אביה

גבריאל טוכלר

לכרמית רפפורט, מנהלת אתר הפרדסנות, על פטירתו של בעלה

יוסי רפפורט

רותי ארבל-פסח, מורת דרך ומנהלת בית ילין במוצא

ההתיישבות בעמק הארזים - ילדים בעבודה. צילום: צדוק בסן, ארכיון הצילומים של קק"ל, אמצע שנות העשרים

פינת מרגוע בכניסה לעמק הארזים. צילום: רותי ארבל-פסח

כרמים נטועים בעמק הארזים. צילום: רותי ארבל-פסח

קבוצת עמק הברושים הקטנה מנתה משפחות ספורות. היא ישיבה באזור מנותק והייתה חסרת אמצעים כלכליים משמעותיים. הקבוצה לא הצליחה לשרוד במקום, ואנשיה עזבו לאחר חודשים אחדים.

ב־1926 יישיבה הסתדרות "הפועל המזרחי" בבית טולמא שבע משפחות של בעלי מלאכה ואומנים מירושלים. הם שיפצו את המבנים הבודדים שהיו במקום, בנו בתים חדשים ואף הקימו כמה תעשיות זעירות, ובהן סדנה לייצור חפצים מעורות (למשל תפילין), סדנת אריגה ותפירה ובית מלאכה אומנותי לקליגרפיה. גם היישוב הזה נעלם, ואנשיו התפנו מהעמק במאורעות תרפ"ט (אוגוסט 1929).

מאז ועד היום לא חודשה ההתיישבות היהודית באתר. המקום, שהיה מוזנח ונטוש שנים רבות, הפך לשמורת טבע פתוחה. אפשר לבלות שם במשחק, בפיקניק או בטיוול נעים בנופים של טרסות חקלאיות, מעיינות נובעים ובוסתנים.

בראשית שנות החמישים הקימה משפחת טורצ'יני טור סיני – בעזרת כספים מקרוביה בארצות הברית – חוות מטעים חקלאית לאורכו של העמק, מאזור עינות תלם ומזרחה. המטעים השתרעו על פני יותר מאלף דונם, וסיפקו עבודה ופרנסה לרבים מתושבי הקסטל ומבשרת ציון בראשיתן. בין הנטיעות היו מינים ייחודיים של נשירים, ובהם דובדבנים, אפרסקים ונקטרינות, שהובאו לארץ לראשונה על ידי המשפחה. בראשית שנות השמונים החזירה משפחת טורצ'יני טור סיני את רוב אדמות העמק למדינה, ועל חלק קטן מהן – 30 דונם, שוכנת כיום חוות טור סיני, חווה חקלאית-תיירותית.

במדור "מסע אל העבר" בחרנו הפעם להרחיב ולספר את תולדותיו של אחד האתרים הנזכרים במדור הספורים של הגיליון:

הנוסע אל ירושלים ממערב עובר בכביש חדש ורחב שממנו נראית הסביבה הטבעית בואכה העיר רק במקוטע ובחיפזון. מי שיטור וירד מהכביש הראשי יגלה במבואות העיר את עמק הארזים ונפלאותיו. העמק הוא חלק מהפארק המקיף את ירושלים ברצועה של טבע ירוק ומלא הפתעות.

בכניסה לעמק הארזים מכיוון מוצא יגלה המבקר את שמורת הטבע הפתוחה עינות תלם, הקרויה על שם הכפר הערבי הקטן בית טולמא, ששכן בה לפני כמה מאות שנים. כבר ב־1906 ניסו המתישבים היהודים הראשונים להיאחז באדמה החקלאית הסמוכה למעינות הללו, הנובעים בחיבורו של נחל לוז לנחל שורק שבעמק. היו אלה הכימאי הציוני דב קלימקר והאיכר אהרון אייזנברג, איש רחובות.

הם רכשו חלקת אדמה בת כ־250 דונם סמוך למעינות, במטרה להקים במקום בית חרושת קטן לייצור שמנים וסבונים מגֵפֶת הזית – אותו חלק של הפרי שנותר לאחר שמפיקים ממנו את השמן הטוב. לאחר התחלה מלאה יוזמה ורוח טובה נתקל המפעל הקטן בקשיים כלכליים, ונסגר כבר ב־1911. האדמה ומבנים אחדים נשארו בשטח, ובתום מלחמת העולם הראשונה נמכרה האדמה לכמה חקלאים שביקשו לתקוע בה יתד.

קבוצת המתישבים הגיעה למקום בתיווך המחלקה להתיישבות של התנועה הציונית. הם קראו לעצמם קבוצת "עמק הברושים", על שם שדרת עצי הברוש שעמדה שם אז, וגם היום. והיות שארז וברוש הם עצים מאותה משפחה הפכו הברושים האלה לארזים, בכתובים ובשם המקום.

* המידע מבוסס על מאמרו של ר' גפני (2020). עמק הארזים: מושבה קצרת ימים, והערה על השפעת מאורעות תרפ"ט על הפריפריה החקלאית של ירושלים בתקופת המנדט. מחקרי יהודה ושומרון, כט (1), 67-99.

באמצע מאי 1941 התכנסה המפקדה הארצית של ה"הגנה" וקיבלה שורה של החלטות, שבדיעבד אפשר לראותן כהיסטוריות. ההחלטה הראשונה קבעה שיש לנסח את "אושיות ההגנה"; ההחלטה השנייה עסקה בהקמת הגדנ"ע (גדודי נוער); ההחלטה השלישית נודעה המשמעות הרבה ביותר: הקמת הפלמ"ח. הנימוק המיידני, כפי שנכתב בפקודת הייסוד, היה "החמרה במצב הביטחון". ואכן, הדבר היה בימי חירום. הצבא הבריטי ציפה לרע מכול – פלישה גרמנית לארץ ישראל ולשכנותיה – ונזקק לכל סיוע אפשרי. הפלמ"ח בתחילתו זכה לשיתוף פעולה ולעזרה רצינית של הבריטים.

הקמת הפלמ"ח נכללה ב"פקודת חירום מס' 2", ובה הוזכרו לראשונה המונחים פלוגות מחץ ופלמ"ח. דובר על הקמת תשע פלוגות. למפקדו הראשון של הפלמ"ח נקבע יצחק שדה, איש "התפקידים המיוחדים" של ה"הגנה". הקמת שתי הפלוגות הראשונות הוטלה על שני מפקדים צעירים ונמרצים: יגאל אלון בן ה־23 ומשה דיין בן ה־26. רות דיין סיפרה כי באחד מימי מאי 1941 הגיעו לצריפים בנהלל שניים: יצחק שדה וצבי ספקטור, מי שעמד להיות קצין ההדרכה הראשון של הפלמ"ח. הם באו לגייס את דיין להקים את פלוגה ב', בעוד יגאל אלון מקים במקביל את פלוגה א'. רות דיין התנגדה: "משה" – אמרה – "שוחרר רק שלושה חודשים קודם ממאסר ממושך בכלא עכו". ספקטור הרגיע אותה: "זה גיוס לזמן קצר בלבד...". בחודשו הראשון היה הפלמ"ח שבקושי נולד מעורב בשני מבצעים: הראשון – שיגור סירת הכ"ג למבצע חבלה בלבנון. המבצע הסתיים באסון: הסירה ואנשיה נעלמו בים. חלק גדול מאנשיה היו משובצים ביחידות הפלמ"ח הראשונות, ובראשם מפקד המבצע צבי ספקטור. שלושה שבועות לאחר מכן יצאו 41 מראשוני הפלמ"ח, ובהם יגאל אלון, משה דיין ויצחק רבין, בראש הסיירים שהובילו את יחידות הצבא הבריטי-אוסטרלי בדרכן לכבוש את סוריה ולבנון מידי הצרפתים הפרונאצים. בקרב שהתחולל בדרום-מערב לבנון נפצע משה דיין בעינו השמאלית, ומאז ליוותה אותו רטייה שחורה שכיסתה על עינו הפגועה.

בחודשים הבאים התקיים שיתוף פעולה מלא בין הפלמ"ח לבין הצבא הבריטי. האחרון הזרים מדריכים ותקציבים לאימוניהם של ראשוני הפלמ"ח, כהכנה לפלישה גרמנית אפשרית. לאחר שהבריטים הצליחו להדוף את הצבא הגרמני ממצרים והסכנה לארץ ישראל חלפה יצאו הבריטים מהתמונה, ונדרש פתרון ארגוני ותקציבי להחזקת הפלמ"ח כ"צבא הקבע" של ה"הגנה". הפתרון נמצא בנוסחה של שילוב בין עבודה ואימונים בקיבוצים: חצי חודש עבדו הפלמ"חניקים בקיבוצים שבהם הוצבו מחלקותיהם, ובחצי החודש השני התאמנו. נקודת ציון חשובה הייתה ב־1943, אז הוסכם בין הפלמ"ח לבין תנועות הנוער כי מסלול

למי שאינו יודע ולמי שאולי כבר שכת: השם פלמ"ח הוא ראשי התיבות של פלוגות מחץ – הזרוע המגויסת הקבועה של ארגון ה"הגנה" בשנים 1941–1948. מכל יחידות ה"הגנה" וגופיה השונים הוא, ללא ספק, הידוע מכולם.

הפלמ"ח נבדל משאר כוחות ה"הגנה" בכך שאנשיו, גברים ונשים, שירתו בהתנדבות במשך שנתיים ויותר ביחידות קרביות מקצועיות במעמד של מגויסים, והיו מוכנים לפעולה בכל מקום ובכל זמן. אנשי ה"הגנה" האחרים פעלו בצורה חלקית – בסופי השבוע, בחופשות, ובקורסים שיצאו אליהם מדי פעם.

הפלמ"ח קם באמצע מאי 1941 בתקופה קודרת במיוחד. מלחמת העולם השנייה השתוללה בחזיתות רבות. ידה של גרמניה הנאצית הייתה על העליונה. ב־1939/1940 היא כבשה את פולין, דנמרק, נורבגיה, הולנד, בלגיה ולוקסמבורג, והכניעה אפילו את צרפת הגדולה. באביב 1941 היא הוסיפה לכבושה את יוגוסלביה ויוון. הרעה התקרבה גם לארץ ישראל: צבא משותף, גרמני-איטלקי, התקדם מלוב שבצפון אפריקה לכיוון מצרים, וההנחה הייתה שימשיך לעבר ארץ ישראל; סוריה ולבנון היו בידי כוחות צרפת של וישי, זו שנכנעה לנאצים; בעיראק פרץ מרד אנטי-בריטי בסיוע גרמני. הממשל הבריטי שקל לפנות את כוחותיו מארץ ישראל. עד כמה היה המצב רע תוכיח העובדה הבאה: ליד גדרות היישובים מטולה, חניתה, דן ועין גב חנו כוחות צבא צרפת, הכנועה לגרמניה. על רקע זה החליטה המפקדה הארצית של ה"הגנה" לחזק את כוחו של הארגון החשאי של היישוב היהודי ולהקים עוצבה מגויסת קבועה.

זרעים ראשונים נזרעו כשנה לפני כן. אורי ברנר, חבר קיבוץ מעוז חיים, מראשוני הפלמ"ח ומי שהיה מאוחר יותר סגן מפקד הפלמ"ח, סיפר בזיכרונותיו:

עם היוודע דבר כניעת צרפת [ביוני 1940] נתכנסו בבית אליהו גולומב, בלי שנדברו, יצחק שדה, יעקב דורי, ישראל גלילי ומשה סנה. התשובה היחידה לשאלה מה על ההגנה לעשות נוכח סכנת הכיבוש של המזרח התיכון בידי צבאות איטליה וגרמניה ניתנה מפי אליהו גולומב. הוא אמר כי העיקר הוא להכין את היישוב שלא להיכנע. פורום זה אימץ את הצעת יצחק שדה להקים מחדש [בעקבות הניסיון של הפו"ש בשלהי שנות השלושים] כוח ארצי של מתנדבים שיעמוד לרשות הפיקוד המרכזי בלבד. משימותיו, לדעת משתתפי השיחה: התכוננות להילחם בכל התנאים, בשיתוף הבריטים ובלעדיהם, במחותרת ובגלוי, נגד האיטלקים או הגרמנים ונגד הערבים – גם אם הארץ תיכבש. סוכם להביא את התוכנית לאישור המוסדות המוסמכים, אולם לא לחכות בהכנות. במפגש זה נזרע למעשה הזרע של הפלמ"ח.

ימי ה"שיתוף" עם הבריטים. חייל בריטי מדריך את ראשוני הפלמ"ח. מקור: ארכיון הפלמ"ח

לחמות הפלמ"ח במסע בנגב. מקור: ארכיון הפלמ"ח

העצמאות הוא חוד החנית הצבאי של היישוב והמדינה בראשיתה. שיטותיו, אימוניו, תושייתו וכוחותיו המיוחדים השפיעו על שאר היחידות ב"הגנה" ובצה"ל בראשיתו. במשך שנים הפך המושג "כל בחור וטוב לנשק" (שורה משיר הפלמ"ח) ביטוי להיחלצות הדור הצעיר למשימות הדור. נאמנים עלינו דבריו של בן-גוריון בתש"ח: "אנשי הפלמ"ח גילו מה יכולים נערי ישראל לפעול גם כשהם מעטים וגם כשהם מחוסרי נשק. הם הביאו איתם את גבורת החזון המתגלם בהתיישבותנו – בגולת הכותרת של היצירה הציונית בארץ".

ההכשרות התנועתיות יהיה בפלמ"ח, וישרתו בו הן גברים הן נשים. לפלמ"ח הייתה זיקה מיוחדת לנוף הארץ, ויחידותיו סיררו בכל פינותיה. הוא הקים שורה של יחידות: מחלקת מסתערבים, המחלקה הגרמנית – שיועדה לפעילות אפשרית מאחורי קווי האויב הגרמני, מחלקת הטיס והפלוגה הימית (הפלי"ם). בתוך שנים אחדות צמח הפלמ"ח מפלוגות לגדודים, ובמלחמת העצמאות התרחב כוחו לשלוש חטיבות. הייתה לו השפעה מרחיקת לכת על התפתחות ה"הגנה", על תנועות הנוער ועל תורת הלחימה של צה"ל. בשנים האחרונות לפני קום המדינה ובמלחמת

פלוגת פלמ"ח על רקע הר מצדה. אנשי הפלמ"ח הרבו לסייר בארץ. מקור: ארכיון הפלמ"ח

התצלום ההיסטורי של יצחק שדה (במרכז), יגאל אלון (מימין) ומשה דיין (משמאל) בעלייה לחנייתה, מרץ 1938. במאי 1941 נמנו השלושה עם מקימי הפלמ"ח. מקור: ארכיון הפלמ"ח

כיתת פלמ"ח בראשית מלחמת העצמאות – חברי הכשרת הצופים בדפנה. שלושה מחברי ההכשרה נפלו בקרב נבי יושע. מקור: ארכיון הפלמ"ח

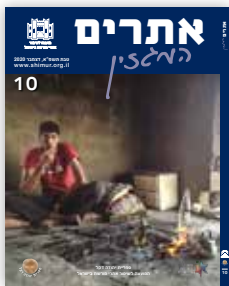
מדריך לאתרי המורשת אתרי ביקור ומוזיאונים היסטוריים מהדורה בשפה הערבית

כתיבה ועריכה: איל שפירא וצוותי האתרים
צוות המערכת: סאמר אל הייב, אלעד בצלאל, קרן רייש, נחמה אייגנר,
רוני ברנמן, דקלה ליאני, עידית מיז'ן, רוני חיימוב
תרגום לערבית והגהות: נאיף חורי
הוצאה: ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת ישראל

המדריך לאתרי המורשת כולל אתרי ביקור ומוזיאונים היסטוריים הפזורים ברחבי הארץ. המבנים והאתרים מספרים את סיפורם האישי, המקומי והלאומי של החולמים שהגיעו לארץ ישראל. למבקרים מזומנת הזכות לחוות את סיפורי המקום באמצעות תצוגות, מערכי הדרכה והפעלות. להקמת האתרים שותפים רבים, ובראשם משרד התרבות והספורט, ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, משרדי ממשלה, רשויות מקומיות, המועצה לשימור אתרים ואנשי האתרים עצמם, המקיימים בהם פעילות חינוכית-ערכית להנחלת המורשת.

במהדורה הערבית יופיעו מבחר אתרי מורשת, ובהם כאלה שעדיין לא פורסמו במהדורות העברית והאנגלית. אתם מוזמנים לרכוש את הספר עבור דוברי ערבית, כדי שיעמיקו את היכרותם עם האתרים ויצאו לבקר בהם.

המדריך בערבית יצא לאור בשבועות הקרובים. הגרסאות בעברית ובאנגלית זמינות לרכישה.

אתרים - המגזין, גיליון מס' 10 עורכת: פרופ' עירית עמית-כהן הוצאה: ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת ישראל

"אתרים - המגזין" זוכה לסגור עשור. הגיליון הראשון יצא לאור בשנת 2010, ומאז התפתח והשתנה, התמקד והתעצב, וקהל קוראיו התרחב. גיליון 10 מתמקד במורשת התרבות הוורנקולרית הבנויה. לעומת מורשת התרבות המוחשית המונומנטלית - שרבים מנכסיה זכו להכרה ברחבי העולם, ובעקבות זאת לשימור, לשחזור, לשיפוץ ולהנגשה לציבור הרחב, הרי נכסי מורשת התרבות המוחשית - המייצגים שימושים יום-יומיים, אדריכלות וטכנולוגיות בנויה שייסודם במסורות שעברו מדור לדור ומאב לבן - נשכחו. נכסים יום-יומיים אלה שכחים במרחב, אלא שלא נקשרו בהם אירועים יוצאי דופן, הם לא זכו לתשומת לב, המידע על אודותיהם דל, ולא רוכז בארכיונים מוסדרים ומוכרים לקהל רחב. בגלל מאפיינים אלה לא זכו המורשת הוורנקולרית, הגדרותיה וערכיה, להיכלל בשיח השימור, ולא נקבעו האמצעים להגן עליהם ולשמרם למען הישרדותם גם בדורות הבאים. בעשורים האחרונים של המאה ה-20, עם השתנות השיח בנושא שימור מורשת התרבות, הדגשה גוברת של הערכים התרבותיים והחברתיים והתפתחותן של טכנולוגיות תיעוד חדשות, חל שינוי גם במעמדם של נכסי המורשת הוורנקולרית.

ספריית יהודה דקל

המועצה לשימור אתרי מורשת ישראל

ספריית יהודה דקל מוציאה לאור מגוון ספרים וחוברות המציגים היבטים לא מוכרים במורשת הארץ-ישראלית, ספרות מקצועית בשימור, וחוברות למערכת החינוך. הפרסומים הם פרי עטם של מיטב אנשי המקצוע והאקדמיה, וכן עובדי המועצה לשימור אתרים ונאמניה.

פרטים ב"חנות ספרים" שבתפריט התחתון
באתר האינטרנט של המועצה של www.shimur.org.il

48 שעות ביממה: הסיפור המלא

מחבר ועורך: ד"ר מרדכי נאור
הוצאה: ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת ישראל

ד"ר מרדכי נאור הוא סופר וחוקר תולדות ארץ ישראל והתקשורת הישראלית. כתב וערך יותר מ-120 ספרים בתחומים אלה. בעבר היה מרצה בכיר באוניברסיטת תל-אביב וראש החוג ללימודי ארץ ישראל במכללה האקדמית בית ברל. ערך שני עיתונים צבאיים, וכיהן כמפקד גלי צה"ל בשנים 1974-1978.

ספרו החדש של ד"ר מרדכי נאור פורסם בפני הקורא יריעה מקיפה ומרתקת של סיפורו האישי, מיום הולדתו ועד היום. בסיפור משולבים פרקים חשובים בתולדות המדינה והתפתחותה התרבותית, שד"ר נאור במעשיו לוקח בהן חלק נכבד. להלן "תמצית העלילה" שנכתבה על ידי המחבר, ד"ר נאור:

פעם נשאלתי: איך אתה מספיק הרבה כל כך? חשבתי וענית: זה תלוי איך הבן-אדם מחלק נכון את 48 שעות היממה.

עשיתי בחיי לא מעט וחשבתי שמן הראוי להעלות על הכתב את הזיכרונות, המאבקים, ההצלחות וגם הכישלונות. תמיד רציתי לכתוב, אך בימים הרחוקים ההם הדבר לא היה מקובל. נושאים אחרים קיבלו עדיפות. שמרתי בליבי את השאיפות האלה וצעדתי בדרך שסומנה לנו: לימודים בתיכון, חברות בתנועת נוער חלוצית, יציאה להגשמה, שירות בנח"ל והשיא - הקמת קיבוץ ליד הגבול ממש. יחד עם חבריי הקמנו קיבוץ חדש, נחל עוז שעל גבול עזה, שסער אז כפי שהוא סוער כיום. הייתי חקלאי ו"תרבותניק", חבר קיבוץ למהדרין. רק כשהגעתי לתל-אביב, במחצית השנייה של שנות החמישים, נפרץ הסכר בבת אחת. התחלתי בתקשורת הכתובה, הגעתי לתקשורת המשודרת, ותוך כדי כך כתבתי ספרים ראשונים. לאחר יותר מעשרים שנה בתקשורת והשלמת תואר אקדמי שלישי חילקתי את חיי המקצועיים בין עבודה באקדמיה לבין כתיבה ועריכה של ספרים, ומספרם של אלה עלה משנה לשנה.

העובדה שלא רעייתי, שותפתי לחיים מאז ימי הקיבוץ, עוסקת באותו תחום בדיוק, אם כי בסוגות כתיבה אחרות, העלתה תרומה חשובה לסך הכול של כל אחד משנינו. מישהו פעם אמר לי שלא היה "העזר כנגד". תיקנתי אותו: לא, אני "העזר כנגדה", ואולי נכון יותר יהיה לכתוב שאנחנו העזר של זה לזו - ולהפך.

אני מקווה שהתיאורים שלי מייצגים לא רק אותי אלא גם את בני דורי, דור תש"ח, במובן זה שסיימנו את לימודינו היסודיים בשנת הקמתה של המדינה.

ואשר לאכסניה - אני שמח שספרי רואה אור ב"ספריית יהודה דקל". את יהודה דקל הכרתי היטב ועבדנו הרבה יחד. בפרסום הספר בספרייה הנושאת את שמו יש משום סגירת מעגל.

רכבת

מסילת הרכבת הראשונה בארץ שחיברה בין יפו לירושלים הונחה על ידי התורכים ששלטו כאן בשנת 1892. רכבת העמק נסללה מעט אחר כך וחיברה בין חיפה לסוריה. סמוך לכניסה למושב כפר יהושע פעלה במשך קרוב ל-50 שנה תחנת אל-שמאם - אחת התחנות הראשיות שפעלו בעבר. ניתן לבקר בתחנת רכבת העמק כפר יהושע ובתחנות רכבת נוספות ששומרו בארץ.

יוצרים שימור

חומלץ להיעזר במבוגרים

3 קרטוני שתיה ריקים ויבשים • 12 פקקים של בקבוקי פלסטיק • 3 שיפודים • ניירות צבעוניים • מספריים • דבק • מהדק • מברג • צמר גפן

החומרים הדרושים

3 חתכו בחלק התחתון בצד אחד שני חתכים ברוחב הקרטון עד לאמצעו, וקפלו

2 חתכו את חלקו העליון של הקרטון - הוא יהיה חלק מהקטר שלנו

1 עטפו את אחד הקרטונים בנייר צבעוני והצמידו אותו בעזרת דבק

6 בקרטון השני צרו חלון מוארך וגזרו אותו

5 הדקו את שני החלקים כך שהחלק עם הפקק נמצא למעלה

4 צרו חלון קטן בחלק העליון עם הפקק

7 בצדדיו חברו פקקי פלסטיק - הם הגלגלים

8 הכניסו דרך החורים שיפוד עץ

7 בחלק אליו תרצו לחבר את גלגלי הרכבת צרו חורים קטנים בעזרת מברג

12 כעת ניצור את ארובת הרכבת ממנה השתחרר הקרטון

11 נקבו חור בעזרת מברג והשחילו דרכו חוט, מבפנים חברו שיפוד קטן כדי שהחוט לא יצא

10 על מנת לחבר בין הקרטונים שברו חלק קטן משיפוד וקשרו אליו חוט

14 צרו חור בקטר בעזרת מברג והכניסו את השיפוד. אל קצה הארובה ניתן להדביק מעט צמר גפן ליצירת עשן

13 גלגלו סביב חלק קטן מהשיפוד נייר שחור מרוח בדבק

הרפת בקריית ענבים, כיום מרכז בילוי. צילום: איציק שויקי

חיים ועבודה קשים ומפרכים, ונדרש מאמץ אדיר, גופני ונפשי, כדי להיאחז בקרקע ולא לנטוש. הקבוצה החלוצית מנתה בראשיתה שישה, ובהם אישה צעירה אחת. לאחר זמן מה הצטרפו עוד כמה עשרות בודדות, והיישוב התבסס. הקיבוץ שימש בסיס ללוחמי תש"ח ששחררו את הדרך לירושלים הנצורה. הרפת שבפתח הקיבוץ הייתה המבנה הראשון שהוקם ביישוב. הייתה זאת הרפת הראשונה באזור וסניף "תנובה" הראשון במרחב. הרפת עברה שימור מוקפד, וכיום היא משמשת מרכז מסחרי תיירותי ואפשר לבקר בה. מומלץ גם לערוך סיור רגלי בשביל החדש שהותקן לכבוד חגו של הקיבוץ, והוא מקיף אותו בנוף ההררי היפהפה של המקום.

כדי להגיע אל תחילת השביל עוברים את מבנה הרפת, ממשיכים עוד כחמישים מ' במעלה הכביש ועוצרים. מצד ימין נראה שלט ההכוונה ותיאור המסלול.

הקיבוץ במקום שומם וסלעי לפי תכנונו של האדריכל אוריאל שילר. הבנייה ארכה שנתיים, ובסיומה המקום אכן הפך למרכז התרבות של היישוב. ב-1951 הגיע לקיבוץ הצייר יליד ארצות הברית שה שונברג, וצייר בתוכו פרסקו מרשים. הפרסקו מתאר את החמישה שעל שמם נקרא הקיבוץ, ונראות בו תמונות נוספות המבטאות את החזון המקומי של ההיאחזות בקרקע ואת העברת הלפיד – בדמות מקוש – מדור המייסדים החלוצים אל בני דור ההמשך שמאחוריהם ניצבת צילה. הפרסקו צויר על שלושה קירות. אורכו 15 מטרים, והוא נמנה עם ציורי הקיר הגדולים בישראל. הוא נכלל בסקר שנערך במסגרת פרויקט תיעוד ושימור אומנות הקיר בארץ, המשותף למשרד ירושלים ומורשת, משרד התרבות והספורט, יד יצחק בן-צבי והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, ואף עבר תהליך שימור על ידי סטודיו תכלת שהסתיים ב-2016. ממעלה החמישה נרד לכביש מס' 1, נמשך בעקבות השילוט למוצא עילית ולבית זית, ונגיע לבית ילין.

מימין לשמאל: שדרת החרובים ובית צילה במעלה החמישה. צילום: רותי ארבל-פסח; קטע מציור הקיר בבית צילה. צילום: יגאל זלמנסון, מתוך אתר פיקיוויקי

שביל מורשת קריית ענבים. צילום: שי בייטנר

קריית ענבים

סיורנו יתחיל הפעם סמוך לנקודת יישוב שלאחרונה מלאו לה מאה שנה. קיבוץ קריית ענבים, המשנה בשנים האחרונות את פניו החיצוניות, בונה בתחומו הרחבה התיישבותית גדולה. בשנת 1920 נשלחה קבוצת חלוצים שעלתה ארצה מאוקראינה להתיישב באדמות דילב אל, כפי שנקרא אז המקום, כדי להקים נקודת יישוב קואופרטיבית חדשה סמוך לכפר אבו גוש. הקרקע נרכשה על ידי קק"ל שנים מספר קודם לכן, במטרה לעבות את סביבותיה של ירושלים ולהקים נקודות יישוב עבריות שישמשו לה עורף חקלאי.

מנהיגי התנועה הציונית ייחסו אומנם חשיבות רבה להקמת נקודות חקלאיות סביב ירושלים וסמוך לה, אבל התמודדותם של החלוצים בשטח לוותה בפקפוק רב בדבר יכולתה של הקבוצה הקטנה שבהרים להשתקע במקום ולהקים בו יישוב מבוסס ואיתן. את השנים הראשונות אפיינו בדידות, מחסור במים, תנאי

קיבוץ מעלה החמישה

בתום הסיבוב המעגלי כדאי לעלות בכביש המתפתל ולהיכנס לקיבוץ מעלה החמישה הסמוך, שהוקם ב-1938 במסגרת יישובי חומה ומגדל. הקיבוץ נקרא על שם חמישה חברים מהגרעין המייסד של קיבוץ "במעלה", שנרצחו בידי ערבים בסוף שנת 1937. החמישה נרצחו בעודם בהכשרה לקראת העלייה לקרקע ליישוב הקבע, כשיצאו לסלול דרך ביער הסמוך. בכניסה לקיבוץ פונים ימינה (צפונה), לאזור הרפת, עוקפים אותה ומגיעים לקו הגדר הצפונית. מכאן נפרסת תצפית מרהיבה על אזור בית חורון ודרום ארץ בנימין, ומערבה לכיוון שפלת יהודה. אחר כך אפשר לחזור דרומה ולהיכנס אל הדרך המרכזית בקיבוץ. משמאל נראים כמה עצי חרוב שנותרו במקום מראשיתו. הכביש המרכזי מוביל אל "בית צילה".

הבית נבנה באפריל 1945 כבית הנוער והתרבות של היישוב הצעיר, והוא הוקם לזכרה של חברת הקיבוץ צילה נבט לבית כהן רוטבליט במלאת שלושים למותה. צילה נרצחה על ידי בדואים בעת שליוותה טיול של ילדי המקום למצדה. חברי הקיבוץ וילדיהם נרתמו לבניית המבנה, שתוכנן בשולי

בית ילין במוצא

בית ילין הוא נקודת ההתיישבות הראשונה של יהודים בעת החדשה במרחב שבין ירושלים לשפלת יהודה. המועצה לשימור אתר מורשת בישראל הפכה את הבית, שהיה עד לפני כעשור שנים חורבה, למרכז מבקרים פעיל. במרכז ניתן ללמוד על תולדותיה של המשפחה המיוחדת ופורצת הדרך שבנתה אותו, על סיפורה יוצא הדופן של המושבה מוצא, שנולדה ממנו, על הממצא הארכיאולוגי הנדיד שנמצא בחפירות האחרונות ממש מולו, על הדרך לירושלים אז והיום, ועל הטרסות החקלאיות ועצי הפרי הוותיקים שניטעו בסביבות הבית.

הבית הוקם על ידי יהושע ושרח ילין בשנת 1890, והיה בית המשפחה היהודי הראשון במרחב החקלאי שממערב לירושלים. כדי להתיישב בנקודה זאת לפני יותר מ-130 היה צורך להצטייד בהרבה נחישות, אומץ לב ואמונה חזקה ברעיון של חידוש ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. המעשה נחשב באותם ימים חריג וקיצוני למדי, אבל תוצאותיו ניכרות במרחב עמק מוצא, השוקק חיים עד עצם היום הזה. ניתן לערוך במקום פיקניק, אירוע משפחתי, לשחק במשחקי ילדים תואמים לתוכן וכמובן לבלות בבית הקפה המשובח.

הזמנת סיום, ביקור, אירוע ופרטים נוספים בטל': 02-5345443, או באתר האינטרנט של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

עמק הארזים

מבית ילין נצא לביקור בעמק הארזים הסמוך, שהוא חלקו המערבי של הפארק המקיף את ירושלים ומשמש לה רצועה ירוקה ורעננה של טבע. בפתחו המערבי של עמק הארזים פיתחה רשות הטבע והגנים את סביבת עינות תולמא, והפכה את המקום לשמורת טבע נעימה הקרויה כיום עינות תלם. בראשית המאה ה-20 נעשו כאן כמה ניסיונות להתיישבות יהודית, ובין המתיישבים היו בעלי מלאכה, אומנים וחקלאים. ניסיונות אלו כשלו, והמקום התפנה מיושבי היהודים במאורעות תרפ"ט.

באתר יש שני מעיינות נובעים, וסביבם בוסתנים. בדרך אל המעיינות הותקנו משחקים שונים חצובים באבן, ועל חלק מהאבנים בדרך יש הסברים על המקום וסביבותיו.

עמק הארזים. צילום: רותי ארבל-פסח

פעילות בחצר המערבית של בית ילין. צילום: רותי ארבל-פסח

קפה בבית ילין. צילום: רותי ארבל-פסח

האנדרטה לזכר אירועי 11 בספטמבר

מכאן אפשר להמשיך בנסיעה או בהליכה אל האנדרטה שבנתה קק"ל במעלה הגבעה מצפון לזכר אירועי 11 בספטמבר 2001. האנדרטה נבנתה על ידי הפסל אליעזר ויסהוף, והיא מורכבת מפסל מתכתי הניצב בכיכר עגולה ופתוחה. הפסל נוצר מגוש מתכת שחלקו התחתון נלקח משלד של אחד המבנים שנפגעו בפיגוע. בשולי הכיכר נקבעו לוחות מתכת שמוטבעים עליהם שמותיהם של 2980 הנספים באסון. מהאנדרטה נוכל לחזור בדרך שהגענו בה אל הכניסה לבית זית ומוצא עילית ולעלות על כביש מס' 1 הישן לכיוון תל-אביב או לכיוון ירושלים. אפשרות אחרת היא להמשיך בדרך שבתוך העמק לכיוון מזרח, לעבור את מתקני הספורט הממוקמים שם, להתבונן בבתי הכפר הנטוש ליפאת שמצד ימין ולהגיע לחוות טור סיני. היציאה ממזרח מובילה אל כביש בגין.

טיול נעים!

האנדרטה, עבודתו של הפסל אליעזר ויסהוף. צילום: רותי ארבל-פסח

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ממורשת החברה להגנת הטבע, מקוה ישראל 5891000
טל': 03-5059197, פקס: 03-5034828, דוא"ל: shimur@shimur.org.il